ॲरिस्टॉटल या विचारवंताने साहित्य हा समाजाचा आरसा आहे असे म्हटले आहे. ॲरिस्टॉटलच्या या विधानाची प्रचिती 'साहित्यबंध' हे पुस्तक वाचताना येते. आजच्या जागतिकीकरणातही वाङ्मयनिष्ठा जोपासणाऱ्या व वृद्धिंगत करणाऱ्या लेखकांत वाढ होत आहे. या लेखकांजवळ असणारे साहित्याविषयीचे आत्मभान अचंबित करणारे आहे. वर्तमानातल्या प्रश्नांना भिडण्याचे व या प्रश्नांचे सखोल चिंतन करणारे लेखनबळ त्यांच्या कलाकृतीतून जाणवते. सामाजिक मूल्यभान अधोरेखित करून मानवी जगण्याचा शोध घेण्याचं काम ही लेखक मंडळी करताना दिसून येतात. मानवी भाव–भावनांचे विविध पैलू व जगण्यातील नैतिकता हरवू न देणाऱ्या या लेखकांच्या कलाकृतीची आशयघन चर्चा व साहित्य चिंतन डॉ. सतीश कामत यांच्या 'साहित्यबंध' या पुस्तकात अनुभवता येते. नाटक, कथा, कविता, प्रवासवर्णन या वाङ्मय प्रकारांची संरचना, घटक आणि वैशिष्ट्याची मांडणी 'साहित्यबंध' मध्ये आहे. हा 'साहित्यबंध' वाचणाऱ्यांना व लिहिणाऱ्यांना अधिक जवळ आणेल, यात शंका नाही.

डॉ. धनाजी गुरव
अध्यक्ष
मराठी अभ्यास मंडळ, मुंबई विद्यापीठ

डॉ. सतीश कामत

- कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय, फोंडाघाटयेथे सहयोगी प्राध्यापक व मराठी विभागप्रमुख म्हणून कार्यरत.
- विविध वृत्तपत्रे व नियतकालिकांतून ललित व संशोधनपर लेखन प्रसिद्ध.
- दलित-ग्रामीण साहित्यः चिंतन आणि आस्वाद, दलित आत्मकथनांतील व्यक्तिरेखा, अवकाळी पावसाच्या निमित्ताने, मालवणीतल्या वाटा, साहित्यःआशय आणि आविष्कार हे ग्रंथ प्रसिद्ध
- कोकण मराठी साहित्य परिषद व दक्षिण महाराष्ट्र साहित्य सभेच्या पुरस्काराने सन्मानित.

शब्दालय प्रकाशन

00350
9 788194 417637

साहित्यबंध
डॉ. सतीश कामत
शब्दालय प्रकाशन

साहित्यबंध

संपादक
डॉ. सतीश कामत

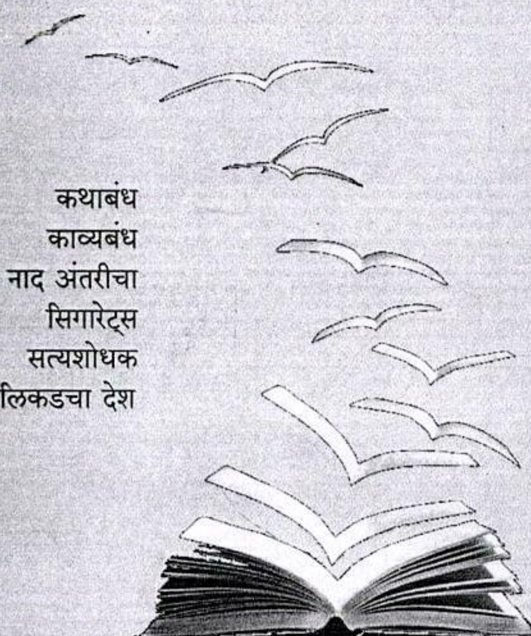

कथाबंध
काव्यबंध
नाद अंतरीचा
सिगारेट्स
सत्यशोधक
कुंपणापलिकडचा देश

शब्दालय

Sahityaband/ Smiksha
Editor : Dr. Satish kamat

साहित्यबंध
संपादक : डॉ. सतीश कामत

● © सर्व हक्क सुरक्षित

● प्रकाशक :
सुमती लांडे
शब्दालय प्रकाशन
पोस्ट बॉक्स नं. १०, वॉर्ड नं. ७
श्रीरामपूर - ४१३ ७०९
मोबाईल- ९८२२००८७९६, ९८२२५२५४४४

● मुखपृष्ठ रचना : शाल्मल

● प्रकाशन क्रमांक : ५४१
पहिली आवृत्ती : डिसेंबर २०१९

● अक्षर जुळणी : अक्षर कॉम्प्युटर्स,
● मुद्रक : स्मिता प्रिंटर्स

● मूल्य: ३५० रुपये

ISBN: 978-81-944176-3-7

email-shabdalaya@gmail.com
www.shabdalaya.com www.facebook.com/shabdalaya
Bookganga, Flipkart, Amazon Kindle

या वेबसाईटवर पुस्तके व ई-बुक्स ऑनलाईन खरेदीसाठी उपलब्ध

साहित्याचा बंध निर्मिणाऱ्या
तमाम साहित्यिकांना...

ऋणनिर्देश

डॉ. धनाजी गुरव
डॉ. नीलकंठ शेरे
डॉ. नानासाहेब यादव
डॉ. राजेंद्र डोंगरदिवे
डॉ. गोकुळ शिखरे
डॉ. गिरीश मोरे
डॉ. राजाराम राठोड
डॉ. अनील बांगर
डॉ. सुभाष पाटील
डॉ. विकास पाटील
डॉ. अनील सकपाळ
डॉ. सूर्यकांत आजगावकर
डॉ. विनोद कुमरे
डॉ. भटू वाघ
प्रा. जगदीश राणे
डॉ. गोमटेश्वर पाटील
डॉ. प्राजक्ता शिंत्रे
डॉ. निवृत्ती कार्वेकर
डॉ. बाळासो सुतार
प्रा. राजरत्न दवणे

अनुक्रम

अनुक्रम	पृष्ठ
● प्रस्तावना	७
१. नाटक : संकल्पना, स्वरूप आणि वाटचाल प्रा. राजरत्न दवणे	१३
२. 'सत्यशोधक' जोतीराव फुले यांचे चरित्रनाट्य डॉ. गिरीश मोरे	३७
३. 'सिगारेट्स' आधुनिक तरुण पिढीच्या मूल्यव्यवस्थेचा नेमका शोध डॉ. निवृत्ती कार्वेकर	५१
४. प्रवासवर्णन : एक वाङ्मयप्रकार डॉ. अनिल बांगर	६३
५. 'कुंपनापलिकडचा देश' स्वास्थ्य व स्थैर्य हरवलेला 'पाकिस्तान' डॉ. सुभाष पाटील	७६
६. श्रीलंकेतील प्रवासाचा आस्वादनामा 'नाद अंतरीचा श्रीलंका' डॉ. बाळासो सुतार	१००
७. कथा: संकल्पना, स्वरूप आणि वाटचाल डॉ. गोमटेश्वर पाटील	१२५
८. वैविध्यपूर्ण आणि आशयसंपन्न 'कथाबंध' डॉ. विकास पाटी	१४९
९. कविता : संकल्पना, स्वरूप आणि परंपरा डॉ. प्राजक्ता शिंत्रे	१६९
१०. 'काव्यबंध' वर्तमानाच्या अंतर्बाह्य स्वरूपावर प्रकाशझोत डॉ. राजाराम राठोड	१९०
११. 'काव्यबंध' मधील दलित जाणिवेचे कवी व त्यांची कविता डॉ. सतीश कामत	२१८
● लेखकांचा परिचय	२३४

११.

काव्यबंध मधील दलित जाणिवेचे कवी व त्यांची कविता

डॉ. सतीश कामत

मराठी कवितेतील एक महत्त्वाचा आविष्कार म्हणजे दलित जाणिवेची कविता होय. अभावग्रस्त आणि अपमानास्पद जीवन वाट्याला आलेल्या संवेदनशील दलित तरुणांनी अस्पृश्यता, अन्याय, विषमता, हिंदूधर्मसंस्कृती विरुद्ध विद्रोह, वंचित- उपेक्षितांचे जगणे - भोगणे शब्दबद्ध करायला सुरुवात केली. त्यातूनच दलित जाणिवेची कविता आकाराला आली. ठसठसणारी वेदना मांडताना सनातन व्यवस्थेविरुद्ध चीड निर्माण होणे स्वाभाविक होते. पहिल्या पिढीतील कवींनी वेदना, विद्रोह अधोरेखित केला आहे. निर्दयी व्यवस्थेने दलित समाजाला वर्षानुवर्ष गुलामीत ठेवले. इथल्या धर्ममार्तंडांनी त्यांचे माणूसपण नाकारले. कोंडवाड्यात कोंडून जितेपणी दलितांना मरण यातना भोगायला लावले. अशा या भरडलेल्या, चिरडलेल्या आणि पिढ्यानपिढ्या कोंडलेल्या शोषितांचे चित्रण दलित कवींनी केले आहे. आज दलित जाणिवेच्या कवितेने मराठी काव्य प्रांतात स्वतःचे वेगळेपण सिद्ध केलेले आहे. अस्पृश्यतेचे चटके, भोगलेले दुःख, अठराविश्व दारिद्र्य, वाट्याला आलेले अनुभव, प्रस्थापितांनी केलेले शोषण, रूढी-परंपरा, अज्ञान, अंधश्रद्धा, लाचारी हे अनेकविध पेच अभिव्यक्त करण्याच्या गरजेतून ही कविता निर्माण झाल्याची दिसून येते. शिवाय आधुनिक काळातील जातीव्यवस्थेचे बदललेले स्वरूप, खाउजा संस्कृतीने दलितांपुढे निर्माण झालेले विविध प्रश्न मांडण्यात ही दलित जाणिवेची कविता अग्रेसर राहिलेली दिसते.

'काव्यबंध' या संपादित काव्यसंग्रहात दलित जाणिवेने काव्यलेखन करणाऱ्या अनेक कवींचा समावेश करण्यात आला आहे. त्यातील काही ठळक कवींच्या कवितांचा परामर्श प्रस्तुत लेखात घेतला आहे. हे सर्व कवी वर्तमान वास्तवाला

भिडण्याबरोबरच मानवी जीवनातील कुरुपता आणि निरनिराळे ताण-तणाव मांडतात. त्यामुळे या दलित जाणिवांच्या कवितांना वैश्विक स्तर प्राप्त झालेला आहे. त्यादृष्टीने खालील कवी व त्यांच्या कवितांचा स्थूल स्वरूपात परिचय करून घेता येईल.

नारायण सुर्वे यांनी उपेक्षित वर्गाचा व्यथा-वेदना आपल्या कवितांतून मांडल्या आहेत. त्यांनी 'ऐसा गा मी ब्रह्म' (१९६२), 'माझे विद्यापीठ' (१९६६), 'जाहीरनामा' (१९७५), 'नव्या माणसाचे आगमन' (१९९५) हे कवितासंग्रह लिहिले आहेत. उपेक्षित वर्गात जन्म घेऊनही सुर्वे यांच्या कवितेने स्वतःचे वेगळेपण जपलेले आहे. जे ते जगले आणि जे त्यांनी अवतीभोवती पाहिले त्यातून त्यांच्या कवितेचा जन्म झालेला आहे. त्यांची कविता ही लढाऊ बाण्याची आहे. क्रांतीची उपासना करणारी आहे. नारायण सुर्वे जरी उपेक्षित-दलित स्तरात जन्मलेले असले तरी साम्यवादी विचारांचा प्रभाव त्यांच्यावर अधिक जाणवतो. मार्क्स व एंगल्सच्या विचारसरणीवर त्यांची जडणघडण झालेली आहे. सामाजिक आणि आर्थिक विषमता हे दोन्ही पैलू त्यांनी अभिनिवेशाने कवितेतून मांडले आहेत.

प्रस्तुत संग्रहात नारायण सुर्वे यांची **'चार शब्द'** ही कविता समाविष्ट केली आहे. काळजात सलते तेच शब्दरूप घेऊन बाहेर पडते, असे स्वतः सुर्वे यांनीच म्हटले आहे. या दुनियेत जगणे तितके सोपे नाही. अनेक दुःखभोगांना सामोरे जावे लागते. दारिद्र्य आणि भुकेशी सामना करावा लागतो. अपमान आणि छळ सोसावा लागतो. ते लिहितात,

''थोडे साहिलेले, पाहिलेले, जोखिलेले आहे
माझ्या जगाची एक गंधवेणाही त्यात आहे
केव्हा चुकलो, मुकलो, नवे शिकलोही आहे
जसा जगत आहे मी तसाच शब्दात आहे ''

चैत्रमासातल्या उन्हासारखे दारिद्र्य सोसावे लागत असले तरी आणि भाकरीच्या प्रश्नाने भेडसावले असले तरी सुर्वे खचून गेले नाहीत. 'कामगार आहे मी तळपती तलवार आहे' असे ते सांगतात. आज श्रमाला प्रतिष्ठा उरलेली नाही. मानवी मूल्ये पायदळी तुडवली जात आहेत. गरिबांचे शोषण होत आहे. सर्वसामान्य दलित, वंचित, कामगार वर्ग दुःखी आहे. त्यांना कोणी वाली उरला नाही. अशा परिस्थितीत कष्टकरी - कामकरी जनता अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवल्याशिवाय राहणार नाही, असे कवीला वाटते. म्हणूनच माणसाची श्रम प्रतिष्ठा धुळीला मिळवणाऱ्या आणि मानवतेला पायदळी तुडवणाऱ्या शक्तिविरुद्ध विद्रोह पुकारण्याचा गुन्हा करणार असल्याचेही कवीने नमूद केलेले आहे. सुर्वे यांची ही कविता त्या दृष्टीने आश्वासक वाटते. भालचंद्र फडके म्हणतात, ''सुर्वे गतकाळातील दुःखे, अपमान, छळ, अन्याय इत्यादीचे चित्रण करण्यापेक्षा भविष्यावर श्रद्धा ठेवून आहेत म्हणून त्यांची

कविता सूर्यप्रकाशाला सामोरी जाते''[१] फडके यांचे हे मत योग्य असून सुर्वे यांची कविता जीवनसंघर्षाला अधोरेखित करणारी आहे. कवी एकटा नाही. कष्टकऱ्यांच्या, श्रमजीवीच्या अगतिकतेचा फायदा आता घेता येणार नाही. संघटितपणे आता ते शोषण करणाऱ्याविरुद्ध चाल करतील आणि म्हणून कवी सावध होण्याचाही सल्ला देतो आहे. 'श्रमणाऱ्याचा सूर्य सांगाती आहे' असे म्हणणारे सुर्वे मानवत्वाची प्रतिष्ठा हेच सर्वोच्च मूल्य मानणारे आहेत. घाम गाळून ऊर फुटेस्तोवर कष्ट करूनही पोटभर अन्न मिळत नाही. अन्यायाची शृंखला तर संपतच नाही. या छळाच्या कहाण्यांना शब्दरूप देण्याचा, शोषित पीडितांच्या दुःखाना वाचा फोडण्याचा प्रयत्न सुर्वे यांनी केलेला आहे. अर्थात सुर्वे यांची कविता केवळ वेदना व्यक्त करून थांबणार नाही तर तिने क्रांतीची मशाल हाती घेतली आहे.

'गोलपीठा' या काव्यसंग्रहामुळे नावारूपाला आलेल्या **नामदेव ढसाळ** यांनी 'मूर्ख म्हाताऱ्याने डोंगर हलवले', 'तुही इयत्ता कंची', 'आमच्या इतिहासातील एक अपरिहार्य पात्र प्रियदर्शनी', 'खेळ', 'गांडू बगीचा', 'मी मारले सूर्याच्या रथाचे सात घोडे', 'तुझे बोट धरुनी चाललो आहे', 'आंधळे शतक - मी भयंकराच्या दरवाजात उभा आहे', 'या सत्तेत जीव रमत नाही' आदी काव्यसंग्रह लिहिले आहेत. ढसाळांच्या कविता सामाजिक विषमतेवर घणाघात करतात. प्रस्थापित समाजाने दलितांना दिलेली अमानुष वागणूक त्यांना अस्वस्थ करते. देवधर्म, रूढी, अंधश्रद्धा, संस्कृती यांच्या नावाखाली दलितांना छळले आहे. हेच आकलन ढसाळ कवितेतून मांडतात. दमनकारी व्यवस्थेविरुद्ध विद्रोह पुकारतात आणि स्वातंत्र्य, समतेची मागणी करतात. त्यावेळी त्यांनी पेरलेल्या शब्दाशब्दातून सामाजिक विद्रोह प्रकटल्याचे जाणवते.

'काव्यबंध' या संपादित काव्यसंग्रहात ढसाळांची **'आत्ता'** ही कविता निवडलेली आहे. इथल्या समाजव्यवस्थेने माणुसकीची घोर विटंबना केली. हजारो वर्षापासून दलितांच्या वाट्याला दुःख आणि अवहेलना आली आहे. या वेदना आजवर सहन केल्या, परंतु यापुढे ते शक्य नाही. माणसाचे माणूसपण नाकारणाऱ्या या संस्कृतीलाही विसर्जित केले पाहिजे, असे ढसाळांना वाटते. म्हणूनच ते म्हणतात,

''सूर्याकडे पाठ फिरवून त्यांनी शतकांचा प्रवास केला
आता अंधारयात्रिक होण्याचे नाकारलेच पाहिजे''

मानव मुक्तीचे आंदोलन सुरू करणाऱ्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांविषयी प्रखर निष्ठा ढसाळांच्या कवितेतून प्रत्ययाला येते. नशीब हेच सर्व दुःखाचे कारण आहे. म्हणून 'ठेविले अनंते तैसेची रहावे', जे जे वाट्याला येईल ते ते भोगावे. तक्रार न करता जगावे. ही हतबल धारणा उराशी बाळगून दलित समाज जगत राहिला. परंतु हा दुःखाचा प्रवास संपायला तयारच नव्हता. स्वतःच्या फायद्यासाठी दलितांचे शोषण विषमतावाद्यांनी केले. भूपती-भुदेव हेच स्वामी. बाकी सर्व दास.

असे मानणाऱ्या सामंती समाजरचनेला डॉ. आंबेडकरांनी हादरे दिले. त्यांनी मानवमुक्तीचे आंदोलन सुरू केले. ईश्वर, आत्मा, पुनर्जन्म आदी भाकड गोष्टींना त्यांनी स्पष्टपणे नकार दिला. हजारो वर्ष चालत आलेली विषमतावादी समाजरचना अन्यायाची आहे. याची जाणीव डॉ. आंबेडकर यांना झाली म्हणूनच त्यांनी माणसाला महान मानले. शतकांचा प्रवास करणाऱ्या अंधारयात्रिकांची कणव ढसाळांच्या उरात आहे. अंधाराच्या खंदकातून बाहेर काढणाऱ्या महामानवाविषयी ते म्हणतात,

''सूर्यफुले हाती ठेवणारा फकीर हजारो वर्षानंतर लाभला
आता सूर्यफुलासारखे सूर्योन्मुख झालेच पाहिजे''

अशाप्रकारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांबद्दल मनात असणारी कृतज्ञतेची भावना ढसाळ यांनी व्यक्त केली आहे. ढसाळांची कविता म्हणजे वाऱ्याची हळुवार झुळूक नाही, तर ते सोसाट्याचे वादळ आहे. वर्षानुवर्षे अन्याय सहन केलेल्या समाजाच्या मनात स्फुलिंग चेतवणारी अशी ढसाळांची 'आत्ता' ही कविता आहे.

भुजंग मेश्राम यांनी दलित साहित्य आणि आदिवासी साहित्य यातील अंतर संबंधाबाबत अत्यंत स्पष्ट भूमिका घेऊन लेखन केलेले आहे. 'उलगुलान' या आपल्या काव्यसंग्रहाच्या प्रस्तावनेत त्यांनी दलित आदिवासी चळवळीतून आपले व्यक्तिमत्त्व घडल्याचे सांगितले आहे. महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या प्रेरणेतून लेखनाची ऊर्जा मिळते, असेही त्यांनी सांगितले आहे. यावरून त्यांची दलित-आदिवासी चळवळीशी असलेली बांधिलकी स्पष्ट होते.

'युनोत पाणी' ही 'अभुज माड' या काव्यसंग्रहातील एक लक्षणीय कविता आहे. पाणी ही माणसाच्या मुलभूत गरजेपैकी एक आहे. पाणी म्हणजे जीवन, असे म्हटले गेले आहे. पाण्यासाठी अनेक मोठे लढे झाल्याचे ऐकण्यात आहे. खरे तर पाणी हे निसर्गाने निर्माण केले आहे. त्यावर सर्वांचा समान अधिकार आहे. असे असतानाही काही सनातन्यांनी दलित-आदिवासींना मात्र या पाण्यापासून वंचित ठेवण्याचा प्रयत्न केला. गाई-गुरे आणि कुत्री-मांजरे ज्या पाण्याला तोंड लावू शकतात, त्या पाण्याला साधा स्पर्श करण्याची परवानगी दलित अस्पृश्यांना नव्हती. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना महाडच्या चवदार तळ्याचा सत्याग्रह करावा लागला. इथल्या जातिव्यवस्थेमुळे अस्पृश्यांना पाण्याच्या मुख्य स्त्रोतापासून पाणी घेण्यास मज्जाव केला गेला होता. ही परिस्थिती फारशी बदलली नसल्याचे कवीचे निरीक्षण आहे. देश प्रगत झाला. अनेक शोध लावले गेले. तंत्रज्ञानाने क्रांती केली. परंतु आजही पाण्यासाठीचा लढा मात्र संपलेला नाही. प्रस्तुत कवितेची सुरुवात या प्रश्नाची भयावह स्थिती स्पष्ट करते. कवी म्हणतो,

''अंतराळातल्या उपग्रहाने धाडला मेसेज
पाणी आपल्या नियंत्रणाबाहेर गेले''

आजवर अनेक चर्चा, परिसंवाद झाले. कायदेही करून झाले. पाणवठ्यावर पाणी भरण्यास प्रतिबंध करणे हा गुन्हा ठरला. पण माणसाच्या डोक्यातली विषमता मात्र नष्ट झाली नाही. माणसाच्या मनातील भेदाची जळमटं निघाली नाहीत. अनेक प्रयत्न करून झाले पण दलित आदिवासींना माणूस मानले नाही. कवी पाण्याने प्रतिसाद नाकारल्याचे सांगत असला तरी, इथल्या सनातनी माणसानेच हा प्रतिसाद नाकारलेला आहे.

भारतातील विषमतावादी समाजरचना ही नैसर्गिक नाही तर ती स्वार्थाने आकाराला आलेली आहे. हा स्वार्थ इतका पराकोटीचा आहे की, ज्या पाण्याला आपण जीवन म्हणतो त्या पाण्याशी इथे प्रस्थापीत खेळत आहेत. त्यासाठी प्रसंगी वेद, उपनिषदे आणि धर्मग्रंथाचे दाखले दिले जातात. ही स्वार्थलोलूप वृत्ती, शोषक वृत्ती वेळीच थांबली तर ठीक. अन्यथा प्रलय अटळ आहे, असेही कवी सांगतो. माणसाने माणूसपण जपले पाहिजे. बंधुभाव आणि समतेने वागले पाहिजे. कदाचित हेच आपण विसरलोय म्हणून कवी म्हणतो,

''बहुदा सुसंस्कृत होण्यात चुकलंय
इतकं की, युनोत पाणी घुसलं''

पाणी या अतिशय महत्त्वाच्या प्रश्नावर भुजंग मेश्राम यांनी उपरोधिक शैलीत मांडणी केली आहे. निसर्गाची देण असलेल्या पाण्यावरूनही इथे प्रचंड शोषण केले गेले आहे. हे सर्व पाहता ''शोषणाच्या भूतकालीन संदर्भाची स्वच्छ जाण, आपल्या उत्थानाच्या विचारपरंपरेचे भान, आपल्या जगण्याचा अत्यंत भेदक असा तपशील, प्रतिमा निर्मितीची लक्षणीय अशी शक्ती, बिनधास्तपणा, उत्कटपणा आणि या देशातील दुःखकुलाशी नैष्ठिक बांधिलकी ही भुजंग मेश्राम यांच्या कवितेची सुंदर वैशिष्ट्ये आहेत.''[२] हा डॉ. यशवंत मनोहर यांनी दिलेला अभिप्राय नेमका असून विश्वव्यापक बनलेल्या पाणीप्रश्नाला असलेले इतरही कंगोरे अगदी सूचक शब्दात कवीने प्रस्तुत कवितेत मांडले आहेत.

अरुण काळे हे आंबेडकरी चळवळीतील कार्यकर्ते आणि लक्षवेधी कवी आहेत. त्यांचे 'रॉक गार्डन' (१९९३), 'सायरनचे शहर' (१९९७), 'नंतर आलेले लोक' (२००६), 'ग्लोबल गावकुस' (२००८) हे कवितासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. नव्वद नंतर मराठी कवितेला समृद्ध करणारा हा एक सशक्त कवी म्हणून अरुण काळे ओळखले जातात. जागतिकीकरणाच्या फेऱ्यात सापडलेल्या आणि विकासापासून कोसो दूर राहिलेल्याचा जगण्या-मरण्याचा संघर्ष ते आपल्या कवितेतून मांडतात. त्यांच्या काव्य लेखनाचे विषय सांगताना डॉ. अशोक इंगळे म्हणतात, ''जागतिकीकरणाच्या या अत्यंत जटिल प्रक्रियेकडे अरुण काळे आपल्या आंबेडकरी प्रज्ञाचक्षूतून पाहत असल्यामुळे 'आहे रे आणि नाही रे' वर्गाचा भारत आणि इंडियातील

लोकांच्या जगण्याचा सूक्ष्म गुंता आपल्या कवितेत ताकदीने रेखाटू शकले.''[३] डॉ. इंगळे यांचे मत अतिशय योग्य आहे. कारण जागतिकीकरणाची प्रक्रिया गतिमान झाली आणि या देशातील दलित, आदिवासी, भटके-विमुक्त यांचे जगणे अंतर्बाह्य बदललेले. खाउजा संस्कृतीमुळे आलेली सामाजिक विषमता हा अरुण काळे यांच्या कवितेचा मुख्य गाभा आहे.

'काव्यबंध' संग्रहातील **'दारासमोरचे देव'** ही अरुण काळे यांची कविता ग्लोबल वर्तमानाची नस पकडणारी आहे. काळ बदलला पण इथल्या बहुजन वर्गाची उपेक्षा, अवहेलना मात्र थांबलेली नाही. खरेतर ज्यांना अस्पृश्य, दलित, आदिवासी म्हणून हेटाळले गेले, तेच इथले मूळनिवासी आहेत. ही आदिम संस्कृती याचा पुरावा आहे. हा इतिहास कधी उजेडात आलाच नाही. कवी म्हणतो,

''आमच्या दारासमोर काही
दगडी चिरे असून त्यात
मूर्ती कोरलेल्या आहेत
मी बापाला विचारलं, 'आपण गावाबाहेर
अन् हे देव म्हणजे काय?'
तर तो म्हणाला, 'अरे हा आपला इत्यास हाये
जो कुणी कागदावर नाय लिवला''

जातीव्यवस्था आणि त्यातून निर्माण झालेला जातिभेद अरुण काळे यांच्या कवितेतून प्रत्ययास येतो. त्यांच्या कवितेत वेदना सर्वत्र पसरलेली आहे. जग बदलले पण समाजातील विषमता मात्र बदललेली नाही. इथला अस्पृश्य, शोषित, वंचित घटक अस्पृश्यतेचा बळी ठरतो आहे. पूर्वी इथले मूळनिवासी शूर होते. मात्र पुढे या व्यवस्थेने या मूळनिवासींना गुलामीत लोटले. पण याविषयी कवी बापाला विचारतो तेव्हा बाप म्हणतो,

''धोकेबाजी ! एका मूर्तीतला पुरुष ढाल-तलवार
घेऊन उभा आहे, आधीपासून आपण लोक सेवा करणारे
असतो तं मूर्तींच्या हातात झाडू पाटी असायला पायजे''

परंतु शतकानुशतके जातीय द्वेषावर पोसलेल्या या सनातन व्यवस्थेने दलित आदिवासींचा विश्वासघात केला. स्त्रियांनाही शूद्राहून शूद्र मानले. स्त्रियांचे शोषण केले. विषमताजन्य समाजरचनेने बहाल केलेले हे जातीयतेचे दुःख पूर्वजांच्याही वाट्याला आले. या जातीय मनोवृत्तीत तसूभरही फरक पडला नसल्याचे काळे यांचे निरीक्षण आहे. काळे यांची कविता एकाबाजूला समाज व्यवस्थेच्या विरोधाभासावर भाष्य करते तर दुसऱ्या बाजूला आदिम काळापासून ठसठसणाऱ्या अस्पृश्यतेच्या वेदनेला शब्दबद्ध करते. थोडक्यात काळे यांच्या कवितेने दलितत्त्वाच्या

वेदनेचा वैश्विक स्वर मुखर केला आहे, असे म्हणता येते.

लोकनाथ यशवंत हे नव्वदोत्तर मराठी कवितेतील एक महत्त्वाचे नाव आहे. 'आता होऊन जाऊ द्या' (१९८९), 'आणि शेवटी काय झाले' (१९९५), 'पुन्हा चाल करुया' (२००९) हे त्यांचे कवितासंग्रह आहेत. प्रस्तुत संग्रहातील **'नफीसा'** ही कविता 'आता होऊन जाऊ द्या' मधून घेतलेली आहे. 'आता होऊन जाऊ द्या' या शीर्षकातूनच कवीचा बंडखोर स्वभाव प्रत्ययाला येतो. नव्वदोत्तर दलित कवींमध्ये स्वतःचा वेगळा ठसा उमटवणारा हा कवी आहे. त्यांच्या कवितेचा आशय एक प्रकारे आत्मकथेचे रूप धारण करतो. भोगलेल्या दुःखाचा हिशेब मांडणारी आणि लाचारी, अगतिकता व दुर्बलतेचा समूळ नाश करू पाहणारी अशी कविता लोकनाथ यशवंत यांनी लिहिलेली आहे. दलितांचा आणि स्त्रियांचा अमानुष छळ करणारी प्रस्थापित व्यवस्था उद्ध्वस्त करण्याचा इशारा त्यांची कविता देते. इथले जात वास्तव भयंकर आहे. धर्माच्या नावाखाली इथे माणसाच्या जगण्याशी खेळले जाते. म्हणून माणसाला महान मानणारे बुद्धाचे तत्त्वज्ञान कवीला श्रेष्ठ वाटते. थोडक्यात लोकनाथ यशवंत यांच्या कविता मानवमुक्तीचा उद्‌घोष शकणाऱ्या आहेत असे म्हणता येते.

लोकनाथ यशवंत यांची **'नफिसा'** ही एक वैशिष्ट्यपूर्ण कविता आहे. डॉ. शरणकुमार लिंबाळे यांना या कवितेचे स्वरूप विधानासारखे वाटते. काही विधानांची मिळून ही कविता बनली आहे. गद्य-पद्य अशा सरमिसळीतील ही विधाने कवितेला मात्र चिंतनशील बनवतात. डॉ. गंगाधर पानतावणे म्हणतात, ''लोकनाथ यांची कविता वाचताना एखाद्या जिव्हाळ्याचा मित्र आपल्याशी संवाद करतो आहे, असे सारखे जाणवत राहते.''[४] खालील ओळी पाहिल्यास याचा प्रत्यय येतो.

''नफिसा हा धर्म संस्कृतीच्या जुनाट प्रदेश सोडून चाललीस
हे ऐकून बरे वाटले''

अशी प्रस्तुत कवितेची सुरुवात आहे. निरोपाच्या वेळी बोलावे तशी या कवितेची मांडणी आहे. शरणकुमार लिंबाळे म्हणतात, ''त्याप्रमाणे, लोकनाथ यशवंत यांची कविता शब्दबंबाळ आणि प्रतिमा, प्रतिकांमध्ये अडकून पडताना दिसत नाही. ती साध्या सरळ भाषेतून व्यक्त होते. त्यामुळे ती क्लिष्ट व दुर्बोध वाटत नाही.''[५] एकंदर लोकनाथ यशवंत यांची कविता ही थेट काळजाला भिडते. साध्या साध्या रुपकाद्वारे ही कविता वाचकाला अस्वस्थ करते, त्यांच्या मनात कार्यप्रवणता निर्माण करते असे म्हणता येते.

ज्या धर्मने आणि संस्कृतीने स्त्रियांवर अन्याय अत्याचार केला त्या धर्म संस्कृतीला 'नफिसा'ने नाकारल्याचे पाहून कवीला समाधान वाटते. नफीसने गोंधळून जाऊ नये. स्वार्थांध माणसाने सांगितलेल्या कोणत्याच तत्त्वज्ञानावर तिने विश्वास

ठेवू नये. या देशातील संस्कृतीने स्त्री शूद्रांना नेहमीच पायदळी तुडवले. केवळ त्यांच्यावर अधिकार गाजवला. त्यांच्या उपभोग घेतला. स्त्रियांना कधी देवत्व बहाल केले, तर कधी तिला चंचल, निर्बुद्ध म्हणून हिणवले. अशा या दुहेरी व्यवहार करणाऱ्या पुरुषी व्यवस्थेपासून सावध राहण्याचा सल्ला लोकनाथ यशवंत यांनी दिलेला आहे. अर्थात प्रस्थापितांशी झगडताना, धर्माच्या ठेकेदारांशी संघर्ष करताना जर 'थकलीस तर बोधिवृक्षाखाली निसंकोच आराम फर्माव.' असेही कवीने सांगितले आहे. कारण बुद्धाचा धम्म हा मानवतेचा पुरस्कार करणारा आहे. तिथे स्त्री-पुरुष असा भेद नाही. समतेचा संदेश बुद्धाने दिलेला आहे. म्हणूनच बुद्ध हाच खरा तारणहार आहे, असे कवीला वाटते. थोडक्यात 'नफीसा'च्या माध्यमातून स्त्री शूद्रांच्या दुःखभोगाला इथली सनातन संस्कृतीच जबाबदार आहे, अशी जाणीव या कवितेत प्रकटली आहे. ही कविता मानवतेचा जागर मांडते तर विद्रोहाची मशालही चेतवण्याचा प्रयत्न करते.

''नफिसा, मी काही काळ या दगडाच्या प्रदेशातच
हाडामांसाच्या जिवंत मूर्ती कोरण्याचा प्रयत्न करतोय''

या काव्यपंक्ती कवीच्या मनातील आशावाद स्पष्ट करतात. विषमतावादी शोषक व्यवस्थेने माणूसपण गिळंकृत करण्याचा प्रयत्न होतोय. अशावेळी भविष्यातील जगणे बळकट करण्यासाठी प्रबोधन आणि संघर्षाची गरज कवीने व्यक्त केली आहे.

ज्या दलित कवींनी शब्दांचा शस्त्रासारखा वापर केला त्यापैकी **त्र्यंबक सपकाळे** हे एक महत्त्वाचे कवी आहेत. विद्रोहालाच त्यांनी दलित अभिव्यक्तीचे प्रमुख वैशिष्ट्य मानले. स्वतः सपकाळे यांना लहानपणी अपमानजनक वागणूक मिळालेली आहे. अस्पृश्यतेचे चटक्यांनी त्यांचे आयुष्य पोळून निघालेले आहे. असे संघर्षमय आयुष्य जगलेला कवी विद्रोहाची, नकाराची भाषा बोलू लागला तर नवल वाटत नाही. त्यांनी आणि त्यांच्या समाजाने पावलोपावली भोगलेल्या दुःखाचे चित्रण त्यांच्या कवितेतून आले आहे.

प्रस्तुत संग्रहातील **'स्वागत'** ही अतिशय लहान पण व्यापक अर्थ स्पष्ट करणारी कविता आहे. माणसामाणसात भेद निर्माण करणाऱ्या संस्कृतीची पोल-खोल कवी करतो आहे. सनातन संस्कृती म्हणजे मानवतेला लागलेली कीड आहे. दलित - उपेक्षितांना माणूस म्हणून जगणे या संस्कृतीने नाकारलेले आहे. संस्कृतीच्या ठेकेदारांनी स्वतःच्या फायद्यासाठी वर्णाची निर्मिती केली. धर्माधर्मात तेढ निर्माण केले. जातीजातीमध्ये भांडणे लावली. निसर्गाची निर्मिती असलेल्या पाण्यापासून वंचित ठेवले. कुत्र्या - मांजरांना अंगाखांद्यावर खेळवणाऱ्या या सनातन्यांना दलितांची - उपेक्षितांची सावली मात्र चालत नाही. साध्या स्पर्शानेही ते विटाळतात. कवीला

या बुरसटलेल्या विचारांचा राग येतो. उपरोधिक शैलीत कवी लिहितो,

''चातुर्वण्याचे स्वागत असो !
धर्मांधतेचे स्वागत असो !
जातीयतेचे स्वागत असो !
विषमतेचे स्वागत असो !
काळ्या-गोऱ्यांचे स्वागत असो !
हे पशु-पक्ष्यांनो, हिंस्त्र पशूंनो
तुमचे मात्र स्वागत करता येत नाही !
कारण
तुमचा पाणवठा अलग अलग नाही.''

कवीच्या मनातील खदखद, जळजळ या लहानशा कवितेत ताकदीने एकवटलेली आहे, असे म्हणता येते. डॉ. योगेंद्र मेश्राम म्हणतात त्याप्रमाणे, ''माणसाने माणसाची छळ-विटंबना करण्यास, पिळवणूक करण्यास सांगणाऱ्या या संस्कृतीला, समाज प्रवृत्तीला ह्या कवीमनाने आपल्या कवितेतून 'सुरुंग' लावला आहे.''[६] थोडक्यात कवी त्र्यंबक सपकाळे व्यथा-वेदना व्यक्त करतात. त्याचबरोबर व्यवस्थेविरोधातील चीड, क्रोधही मांडतात असे म्हणता येते.

शशिकांत हिंगोणेकर यांचे 'युद्ध सुरू आहे', 'अंतर्भेदी', 'कवितेची दिवस', 'बेट बंद भावनेचे', 'नवे स्वगत' 'छलचक्र', 'मोकळे आकाश' इ. काव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहेत. 'काव्यबंध'मध्ये हिंगोणेकर यांची **'आसक्तीच्या मनाला'** ही कविता समाविष्ट केली आहे. दुःखाचे मूळ तृष्णा आहे. तृष्णा म्हणजे आसक्ती. दुःख दूर करायचे असेल तर तृष्णामुक्त होणे आवश्यक आहे. परंतु तृष्णामुक्त सहजासहजी होता येत नाही. त्यासाठी स्वयंप्रकाशित व्हावे लागते. बुद्ध तत्त्वज्ञान आत्मसात करावे लागते. कवी म्हणतो,

''तू देतोस
एक दिव्य प्रकाश
माझ्या डोळ्यांना
आणि अत्त दीप होतो मी...''

तृष्णामुक्त व्हायचे असेल तर आर्यसत्ये समजून घ्यावी लागतील. आर्यसत्ये म्हणजे बौद्ध तत्त्वज्ञानाचा मुख्य सिद्धांत होय. जगात सर्वत्र दुःख भरून राहिले आहे. हे दुःख अनेकविध कारणांनी मनुष्याच्या वाट्याला येते. असे असले तरी या दुःखाचे निवारण करता येते. त्यासाठी सम्यक दृष्टी, सम्यक संकल्प, सम्यक वचन, सम्यक कर्म, सम्यक आजिविका, सम्यक व्यायाम, सम्यक स्मृति, सम्यक समाधी या आष्टांगिक मार्गाची मदत होते 'आणि तृष्णा मुक्तीचे विश्व कवेत घेता

येते.' म्हणून कवी सखीला बौद्ध धम्माच्या वाटेवर सोबत येण्याचे आवाहन करतो. खरे तर तमाम दलित बांधवांनाच हे आवाहन आहे. आंबेडकरवाद हे एक धारदार शस्त्र असून ते जाणीवपूर्वक वापरायला हवे, याचे भान कवीला आहे. म्हणूनच पारंपारिक हिंदू मानसिकतेच्या प्रतिमांचा वापर टाळून कवीने बौद्ध धम्म संस्कृतीतील नव्या संकल्पना, प्रतिमा वापरल्याचे दिसते. प्रस्तुत कवितेत वापरलेल्या बौद्ध प्रतिमांतून कवीचा जीवनविषयक दृष्टिकोन, वैचारिक भूमिका आणि मानवी मूल्यांचे भान कसे आहे, याचा प्रत्यय येतो.

वाहरू सोनवणे यांचे 'गोधड' (१९८७), 'रोडाली' (२०१४) हे कवितासंग्रह प्रसिद्ध आहेत. प्रस्तुत संग्रहातील त्यांची **'स्टेज'** ही कविता 'गोधड' मधील आहे. दलित-आदिवासींकडे बघण्याचा दृष्टिकोन बदलावा. समता, प्रेम आणि विश्वासाचे वातावरण तयार व्हावे. माणसाला माणूस म्हणून वागवले जावे, अशी माफक अपेक्षा सोनवणे यांची आहे. कवी म्हणतो,

''आम्ही स्टेजवर गेलोच नाही
आणि आम्हाला बोलावलंही नाही.
बोटाच्या इशाऱ्यांनी आमची पायरी आम्हाला दाखवून दिली''

कितीतरी भयानक समाजवास्तव कवीने येथे मांडले आहे. ज्या दलित, आदिवासी, उपेक्षित समाजाला सभ्यतेच्या आणि तथाकथित संस्काराच्या नावाखाली मागास ठेवले गेले, ज्या समाजाचे वर्षानुवर्षे शोषण झाले, त्या समाजाचे जगणे भोगणे कवी मांडण्याचा प्रयत्न करतो आहे. प्रस्थापितांनी दलित-आदिवासींना सत्तेपासून नेहमी दूर ठेवले. त्यांना मोक्याच्या ठिकाणी जाऊ दिले नाही. उलटपक्षी दलित-आदिवासींच्या दुःखाचा बाजार मांडला. पिढ्यानपिढ्या ठणकणाऱ्या वेदना मात्र त्यांनी कधीच दूर केल्या नाहीत. कवी म्हणतो,

''आमचे दुःख आमचेच राहिले
कधीच त्यांचे झाले नाही...''

खरेतर षडयंत्र करून दलित आदिवासींना कायम दुःखात लोटण्याचे काम इथल्या व्यवस्थेने केले आहे. स्वातंत्र्य मिळून अर्धशतक उलटले पण इथला दलित - आदिवासी मात्र जाचातून मुक्त झाला नाही. समाजातील भेदभाव दिवसेंदिवस कसा गडद होत चाललेला आहे, याचे सूचक चित्रण या कवितेत कवीने केले आहे. जे शोषित, पीडित आहेत त्यांच्यावरच इथे सातत्याने अन्याय, अत्याचार होतो. जर कुणी न्यायाची अपेक्षा केली तर त्याचे कान धरून दम भरला जातो. पण ही दडपशाही फार काळ सहन करून चालणार नाही. जे स्टेज आजवर कधीच मिळाले नाही, ते मिळवण्यासाठी प्रसंगी संघर्ष करण्याचे सूतोवाच कवीने प्रस्तुत कवितेत केले आहे.

अविनाश गायकवाड या कवीने 'जंजाळ' (१९९९) आणि 'अजूनही अस्वस्थ रोहिणी' (२००८) या दोन काव्यसंग्रहामुळे स्वतःची वेगळी ओळख निर्माण केली आहे. आवर्तात सापडलेल्या दलित कवितेला बाहेर काढण्याचे काम काही अंशी अविनाश गायकवाड यांनी केले आहे. त्यांची कविता शोषित- पीडित माणसाची आहे. दलितत्त्वाची मर्यादा ओलांडून तिने वैश्विक स्तर गाठला आहे. कवी गायकवाड यांच्या प्रयत्नामुळे आंबेडकरी कवितेला एक नवा आयाम प्राप्त झाल्याचे निदर्शनास येते. प्रस्तुत संग्रहात त्यांच्या **'मातीचं भंड पडो'** या कवितेचा समावेश केला गेला आहे. सर्वत्र एक साचलेपणा निर्माण झाला आहे, त्यावर कवी भाष्य करतो. कुठेही प्रकाशाचा किरण सापडत नाही. महापुरुषांच्या प्रतिमा डोक्यावर घेऊन मिरवणारे त्यांच्या विचार - कार्यापासून दूर जात आहेत. त्यांची आठवणही केवळ जयंती- मयंतीलाच होते. सगळीकडून अशी अंधारून आल्यासारखी स्थिती आहे. इथल्या प्रत्येकाची अवस्था हरलेल्या माणसासारखी झालेली आहे. महापुरुषांचे कार्य, त्यांचे विचारही उर्जितावस्था आणू शकत नाहीत का? अशी शंका येते. म्हणून कवी विचारतो,

''कुठं गेलं चवदार तळ्यानं केलं उर्जित
या तमाम माणसातलं बारा हत्तीचं बळ''

कवीने नव्या पिढीची ही अवस्था नेमक्या शब्दात पकडली आहे. खरे तर अविनाश गायकवाड यांनी काळजाला भिडणारी अस्वस्थता मांडली आहे. हजारो वर्षाच्या वेदनेचे विद्रोहात रूपांतर झाले खरे, परंतु ही नवी पिढी काळोखाच्या बेड्या तोडणारा विचार पुढे घेऊन जाताना दिसत नाही. हीच खंत कवीला वाटते. अविनाश गायकवाड यांनी या कवितेच्या माध्यमातून भविष्यातील समाजाचे चित्रच मांडण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

आधुनिक युगातील पिढी ही चंगळवादाकडे अधिक वळलेली दिसते. या पिढीला आपल्या हक्क आणि अधिकारासाठी संघर्ष करावासा वाटत नाही. महापुरुषांनाही अवतारांमध्ये अडकवून त्यांना संपविले जात आहे. ज्यांनी हा परिवर्तनाचा रथ इथवर आणला, तो रथ पुढे घेऊन जाता नाही आला तरी मागे ढकलला जाऊ नये, कवीला हीच चिंता सतावते आहे. कवी म्हणतो,

''माणसाला मौलिक करणारा
हा झंजावात होऊ नये
अवतारात बसवण्याइतका सोप्पा''

'मातीचं भंड पडो' ही कविता चंगळवादाकडे झुकलेल्या आणि चळवळीची ताकद विसरत निघालेल्या पिढीला मार्गदर्शक ठरणारी आहे. विद्रोह, संघर्ष हे नव्वदोत्तरी दलित कवितेचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य राहिले आहे. हेच वैशिष्ट्य जपण्याचा

प्रयत्न कवी अविनाश गायकवाड यांची कविता करते.

केतन पिंपळापुरे हे कार्यकर्ते आणि कवी आहेत. आंबेडकरी प्रेरणेचे कवी म्हणून त्यांचा उल्लेख करता येईल. त्यांचे 'सूर्यकंकण' (१९९५), 'मार्शल रेस' (२००२), 'डोमेफून' (२००६), 'मकाबी' (२०१२) असे काही काव्यसंग्रह प्रसिद्ध झाले असून आंबेडकरी विचारांची तात्विक मांडणी करण्याचा प्रयत्न त्यांनी केलेला आहे. कवी आपल्या मनोगतात म्हणतो, ''ज्या आंबेडकरी समाज, समूहातून आलो, त्यांच्या व्यथा, वेदना जवळून पाहिल्या. स्वत: भोगल्या... जे भोगलं ...जे जगलो ते शब्दात मांडलं.''[७] यावरून पिंपळापुरे यांची कविता ही स्वानुभवाची कविता असून तिला बुद्ध, फुले, आंबेडकरांच्या विचारांची जोड मिळाली आहे, असे म्हणता येते.

'काव्यबंध' या संग्रहात केतन पिंपळापुरे यांच्या **'नोबेल ट्रुथ'** या कवितेचा समावेश केला आहे. बौद्ध धम्मातील अतिशय महत्त्वाच्या अशा तृष्णा या संकल्पनेभोवती कवितेची मांडणी केलेली आहे. माणसाच्या दुःख या समस्येचे आकलन बुद्धांनी तृष्णा या संकल्पनेच्या माध्यमातून मांडले आहे. गौतम बुद्धांनी माणसाच्या दुःखाविषयी आपले विचार चार आर्यसत्याच्या स्वरूपात मांडले आहेत. बुद्ध दुःख आहे हे सांगतात. त्याचबरोबर व्याधी, वार्धक्य, मृत्यू, वियोग यामुळे माणसाला दुःख होते, असेही सांगतात. तृष्णा म्हणजे पुन्हा पुन्हा उद्भवणारी आसक्ती, वासना होय. कवी पिंपळापुरे यांनी ही तृष्णा मनुष्याचा घात करते असे म्हटले आहे.

''कधी सावजामागे धावते तृष्णा
तर कधी तृष्णेमागे पळते सावज
हेच सनातन सत्य, हाच आदिम न्याय
तृष्णेमागे धावताना गळून जातात पाय''

तृष्णेच्या जाळ्यात अडकलेल्या माणसाच्या मनात सुखाची अतिलालसा निर्माण होते. ते सुख पुन्हा पुन्हा मिळावे अशी इच्छा बळावते. त्यातूनच पाठशिवणीचा खेळ सुरु होतो. माणसाला दुःख नको आहे. त्याला केवळ सुखाचा भोग घ्यायचा आहे. मनुष्य जीवन म्हणजे भोगाची अखंड मालिका अशीच त्याची दृष्टी झालेली असते. सुखाच्या आड येणाऱ्याला ही तृष्णा मुळातून संपवते. त्यासाठी ती कधी साळसूद बनते तर कधी सापासारखी कात टाकते. कवी म्हणतो,

''बोकडाच्या शिंगासारखी तृष्णा असते धारदार
विनम्र होते पायांवर आणि उदर फाडून निघते आरपार''

तृष्णा ही महाभयंकर आहे. ती एक विकृत अवस्था आहे. मानवी जीवनाशी ती सुसंगत नाही. झाडाचा भाग नसतानाही त्यावर वाढणाऱ्या बांडगुळाप्रमाणे

तृष्णा असते. ती झाडाचा जीवनरस शोषून घेते. तद्वत तृष्णा माणसाचा जीवनरस शोषण्याचे काम करते. तृष्णा अशी माणसाला आयुष्यातून उठवण्याचे काम करते. तिच्या पायी भल्याभल्यांचा ऱ्हास झालेला आहे. तरी ती मनुष्यप्राण्याला दूर सारता आली नाही. ती सर्वत्र भरून राहिलेली आहे. तिचा आदिबंद कुणालाच तोडता आलेला नाही. सगळ्या विश्वाला आणि मानव जातीला ती व्यापून राहिली आहे. कवी म्हणतो,

''आदिअनादी तृष्णेने व्यापली अवघी अवनी
तृष्णाच असते सर्वकष दुःखाची आद्यजननी''

माणसामाणसात दडलेल्या या तृष्णेची एकदा ओळख व्हायला हवी. माणसाच्या अधःपतनाला कारणीभूत तृष्णेमुळे दुःख वाट्याला येते. तृष्णेला समूळ नाहीसे केले तर दुःखमुक्त होता येते, हा बुद्धाने मांडलेला विचार आर्यअष्टांगिक मार्गात सापडतो. तृष्णेच्या दलदलीतून बाहेर पडण्याचा अंतिम मार्ग म्हणजे बुद्धाचे तत्त्वज्ञान होय. हेच कवीला येथे सुचवायचे आहे. नव्वद नंतरच्या काळात अवतरलेले जागतिकीकरण, उदारीकरण यामुळे जगण्यात अतिभौतिकवादाचे अस्तित्व वाढले. मनुष्य उपभोगवादात गुरफटला. त्याच्या मुळाशी ही तृष्णाच आहे, असे कवीला वाटते.

सिद्धार्थ तांबे यांच्या कवितेतून तीव्र स्वरूपाचे सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय भान व्यक्त होते. '**आयडियल स्टेटच्या हद्दीबाहेरून**' या कवितेचा या संदर्भात विचार करता येतो. ही कविता परिवर्तनवादी विचार ठळकपणे अधोरेखित करते. महापुरुषांचे परिवर्तनवादी विचार आणि चळवळ हे दलितांच्या लढायचे शक्तिस्थान आहे. म्हणूनच महापुरुषांचे विचार शब्दबद्ध करण्याचा प्रयत्न कवी सिद्धार्थ तांबे यांनी केला आहे. दलित कवितेतील वेदनेच्या स्वरूपाविषयी डॉ. महेंद्र भवरे म्हणतात, ''अस्पृश्यतेचे दुःख दलित माणसाला पिढ्यानपिढ्या भोगावे लागले. वर्णव्यवस्थेने दिलेली ती देणगी आहे. जातीयतेचे भयंकर दुःख, दैन्य, दास्य, दारिद्र्य, भूक, अगतिकता, अन्याय, अत्याचार असे अनेकविध पदर दलित कवितेतील वेदनेला आहेत. भूतकाळापासून वर्तमान काळापर्यंतचा वेदनेचा मोठा पट दलित कवितेतून साकार झाला आहे''[८] डॉ. भवरे यांचे विवेचन सिद्धार्थ तांबे यांच्याही कवितेला लागू पडणारे आहे. शोषित - पीडित दलित माणसाला अज्ञानाच्या आणि अन्यायाच्या खाईतून बाहेर काढण्यासाठी अनेक महापुरुष पुढे आले. संस्कृतात अडकून पडलेले ज्ञान बहुजनांसाठी मोकळे करण्याचे काम महानुभाविय संत चक्रधरस्वामींनी केले. अज्ञानामुळे नरकयातना भोगणाऱ्यांना त्यांनी संघटित केले. माणुसकीची साद घातली. पण सनातन प्रवृत्तीने त्यांनाही संपवले. कवी म्हणतो,

''कलम केले अक्षरांचे हात त्यांनी
तरी थकली नाही 'सांकेतिक गुंफण'

अखेर तीही नामशेष उत्तरपंथे''

माणसाला संपवता येते पण त्यांचे विचार कधीच संपत नाहीत. तद्वत ही विचारांची चळवळ पुढे गेली. संतश्रेष्ठ तुकोबाराय यांच्यासारख्या मानवतावादी संताने या चळवळीला बळ दिले. त्यांनी ढोंगावर कठोर प्रहार केले. समाजातील अनिष्ट गोष्टीवर सडेतोड भाष्य केले. अर्थात इथल्या सनातनी धर्ममार्तंडांना ते रुचले नाही. परिणामी साक्षात तुकोबांना छळ सोसावा लागला. कवी म्हणतो,

''एवढ्यानेही नाही भागवली तहान
नादानांनी तेव्हा बुडवले
सतरावे शतक अर्थासह आनंद डोहात''

सत्य फार काळ लपून राहत नाही. अन्यायाला वाचा ही फुटतेच. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जन्माला आले आणि दिन दलितांना खऱ्याअर्थाने न्याय मिळाला. बाबासाहेबांनी स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुतेचा पुरस्कार केला. 'माणूस' केंद्रस्थानी ठेवून त्यांनी सर्व आंदोलने केली. माणसाची प्रतिष्ठा, त्याचा आत्मसन्मान त्यांनी महत्त्वाचा मानला. बाबासाहेबांनी केवळ चवदार तळ्याचा सत्याग्रह केला नाही, तर दलितांचे संपूर्ण जीवन चवदार बनवले. म्हणून कवी बाबासाहेबांच्या कार्याचा गौरव करताना म्हणतो,

''तुंबलेले पाणी ओंजळीत घेतले
आणि अवघे जीवन चवदार झाले''

थोडक्यात भगवान बुद्ध, डॉ. आंबेडकर, संत तुकाराम हे सर्व महापुरुष दलितांचे प्रेरणास्तोत्र आहेत. आदर्श राज्याची कल्पना सत्यात उतरवणाऱ्या सर्वच महापुरुषांविषयी कवी तांबे यांनी येथे कृतज्ञता व्यक्त केलेली दिसून येते.

'काव्यबंध' या संग्रहात समाविष्ट असणारे **मोहन शिरसाट, भगवान ठाकूर, सत्यपालसिंग रजपूत, सुनील अवचार, महादेव गोरख कांबळे, उत्तम पवार** हे दलित जाणिवेने लेखन करणारे कवी आहेत. या दलित कवींनी आपल्या काव्यप्रतिभेने समाजवास्तव अधोरेखित केले आहे. आधुनिक काळातील बदलते जीवन आणि अनुभव यानुसार या कवींनी अभिव्यक्तीचे नवे प्रकार हाताळले आहेत. त्याबरोबरच जातिव्यवस्थेचे बदललेले स्वरूप, जागतिकीकरणाने निर्माण झालेली विविध प्रश्न उपरोक्त दलित कवींनी मांडलेले आहेत.

मोहन शिरसाट यांची '**नाही फिरलो माघारी**' ही कविता शतकानुशतकांची वेदना मांडते. दुःखे अनंत वाट्याला आली. अनेक घाव झेलावे लागले. पण खचलो नाही किंवा माघारी फिरलो नाही, असे कवी सांगतो. दलित कवितेतील विद्रोह आणि नकार यापलीकडे जाऊन एक संवादी सूर निर्माण करण्याचा प्रयत्न या कवितेत दिसून येतो.

शेषराव पिराजी धांडे यांनीही आपल्या कवितांतून दलित उपेक्षितांचे जगणे मांडले आहे. पोटाचा प्रश्न सोडवताना मेटाकुटीला आलेल्यांना रोजच नव्या नव्या प्रश्नांना सामोरे जावे लागते. शेषराव पिराजी धांडे यांनी **'बेसावध'** या कवितेत जातीय दंगलींनी आणि आपाआपसातील हेव्यादाव्यांनी कसे उग्र रूप धारण केले आहे, याचे चित्रण केले आहे. कवी लिहितो,

''उसळते जातीय दंगल
जाळते घरांना -
मारते बायका-पोरांना
आम्ही सुरक्षित असू
अशी देताच येत नाही ग्वाही''

अशा वेळी जागृत राहिले पाहिजे. संघटितपणे लढा दिला पाहिजे. 'बेसावध' राहता कामा नये. अन्यथा सर्वस्व संपून जाण्याची शक्यता आहे. म्हणून इथले जातवास्तव समजून निकराची लढाई करणे आवश्यक असल्याचे कवीने सूचित केले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या 'शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा' या शिकवणुकीचा परिणाम सर्वच दलितांवर झाला. शिकलेल्या दलितांना 'मी कोण ?', 'माझे अस्तित्व काय?' असे प्रश्न पडू लागले. शिक्षण हे वाघिणीचे दूध आहे आणि तेच आपल्याला तारू शकते याची जाणीव **उत्तम पवार** यांच्या **'मी पण शिकतलय'** या कवितेतील दलित मुलीला झालेली आहे. ती म्हणते,

''आये, मी पण शिकतलय
मास्तरीन होतलय नायतर नर्स तरी होतलय''

आंबेडकरांच्या विचार आणि चळवळीतूनच हा आत्मविश्वास दलित स्त्री-पुरुषात निर्माण झाल्याचे दिसून येते. मालवणी बोलीतील आई आणि मुलीचा संवाद प्रस्थापित व्यवस्थेला धक्का देणारा आहे. पुरुषप्रधान व्यवस्थेचे बुरुज ढासळणारा आहे.

'वासनाकांड' ही **भगवान ठाकूर** यांची कविता तर स्त्रियांच्या सर्वांगीण शोषणाची कर्मकहाणी मांडणारी आहे. भाकरीच्या तुकड्यासाठी देहाची विक्री करावी लागते. हे लाचारीचे, अगतिकतेची जीणे इथल्या व्यवस्थेने त्यांच्या माथी मारल्याचे कवी नमूद करतो. धर्मग्रंथांनीही स्त्रीला कःपदार्थ मानले. तिला वस्तुवत वागवले. दलित स्त्रियांच्या वाट्याला तर दलितत्त्व आणि स्त्रीत्व असे दुहेरी भोग आल्याचे दिसते. भगवान ठाकूर यांनी दलितांच्या आणि उपेक्षितांच्या जीवनातील भयावह वास्तव प्रस्तुत कवितेत रेखाटले आहे.

थोडक्यात समाज परिवर्तन घडवून आणणाऱ्या महापुरुषांची विचारधारा आणि

संघर्षाची कृतिशीलता दलित जाणिवेच्या कवितेचे मुख्य केंद्र आहे. या जाणिवेच्या परिणामातूनच आत्मभान, आत्मशोध, वेदना, विद्रोह, नकार, मानवतावाद, विज्ञाननिष्ठा, बांधिलकी ही मूल्ये दलित कवितेत अविष्कृत झालेली आहेत. विद्रोह किंवा बंडाची भाषा हे दलित कवितेचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य उपरोक्त कवींच्या कवितेतून प्रत्ययाला येते. नव्वदोत्तर कवींनी जागतिकीकरणाचे दलित- आदिवासींना भोगावे लागलेले अनिष्ट परिणाम चित्रीत केले आहेत. डॉ. आंबेडकर, भ. बुद्ध, संत तुकाराम, चक्रधर यांच्या विषयीचा कृतज्ञताभाव या दलित कवींनी व्यक्त केला असून समकालीन सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, आर्थिक, सांस्कृतिक पर्यावरणाचा नेमकेपणाने वेध घेण्याचे कामही केले आहे. दलित जाणिवेच्या कविता लिहिणाऱ्या या कवींनी रूढी-परंपरा, जात-धर्म, दमनकारी व्यवस्था, दुःख, दैन्य या अनिष्ट गोष्टींना नाकारले आहे. तर माणसाला महान मानणाऱ्या मूल्यांचा स्वीकार केला आहे. 'काव्यबंध'मध्ये निवडलेल्या दलित जाणिवेच्या कविता या आशयविषय आणि आकृतिबंधाच्या दृष्टीने वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. या कवितेने स्वातंत्र्य, समता, न्याय, बंधुता या लोकशाही मूल्यांचा पुरस्कार केला आहे. विश्वातील समस्त मनुष्यांच्या दुःख आणि वेदनेशी नाते सांगणाऱ्या या सर्व कविता आहेत. ●

आधारभूत संदर्भग्रंथ

१. फडके भालचंद्र, दलित साहित्य : वेदना आणि विद्रोह, श्रीविद्या प्रकाशन,पुणे, तृतीयावृत्ती २००४, पृ. १३२,१३३
२. मनोहर यशवंत, आंबेडकरवादी मराठी साहित्य, भीमरत्न प्रकाशन, नागपूर, १९९९, पृ. २१३
३. इंगळे अशोक, नव्वदोत्तर आंबेडकरी कवितेची मीमांसा, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, २०१८, पृ. ५१
४. लोकनाथ यशवंत, आता होऊन जाऊ द्या, मुक्तछंद प्रकाशन, नागपूर, १९८९, प्रस्तावनेतून
५. लिंबाळे शरणकुमार, साहित्याचे निकष बदलावे लागतील, दिलिपराज प्रकाशन, पुणे, २००५, पृ. २६
६. मेश्राम योगेंद्र, दलित साहित्य : उद्गम आणि विकास, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती, १९९८, पृ. १०७
७. पिंपळापुरे केतन, सूर्यकंकण, १९९५, मनोगतातून
८. भवरे महेंद्र, दलित कविता आणि प्रतिमा, लोकवाङ्मयगृह प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती, २०१२, पृ. ४

हिन्दी लघुकथा के विविध आयाम

(प्रयोजनमूलक हिन्दी तथा हिन्दी में रोजगार के अवसर)

संपादक मंडल अध्यक्ष
डॉ० आफ़ताब अनवर शेख

कार्यकारी संपादक
डॉ० शेख मोहम्मद शाकिर
डॉ० बाबा शेख

इण्टरनेशनल पब्लिकेशन
कानपुर (भारत)

ISBN : 978-93-87556-56-0

पुस्तक : हिन्दी लघुकथा के विविध आयाम
संपादक मंडल अध्यक्ष : डॉ० आफ़ताब अनवर शेख
कार्यकारी संपादक : डॉ० शेख मोहम्मद शाकिर, डॉ० बाबा शेख
प्रकाशक : इण्टरनेशनल पब्लिकेशन
6ए/540, आवास विकास हंसपुरम्, कानपुर-208021
E-mail : internationalpub09@yahoo.com
web. : www.internationalpublication.com
मो. : 9621955798
संस्करण : प्रथम, 2019
शब्द-सज्जा : रुद्र ग्राफिक्स, कानपुर
मूल्य : 995/- (नौ सौ पनचानवे रुपए मात्र)
मुद्रण : ट्राइडेण्ट इंटरप्राइजेज, नोएडा

इंटरनेशनल पब्लिकेशन के प्रकाशक श्री अभय तिवारी जी ने प्रस्तुत शोधालेखों को बड़ी कुशलता से ग्रंथ के रूप में साकार किया अतः उनका हार्दिक आभार व्यक्त करते है।

प्रस्तुत ग्रंथ सुधि पाठकों, शोध निदेशक तथा शोधार्थियों के लिए अत्यंत उपयुक्त सिद्ध होगा ऐसी कामना है।

धन्यवाद।

विषयानुक्रम

1. लघुकथा एवं वर्तमान समस्याएँ — 13
   डॉ. लता अग्रवाल
2. हिन्दी लघु कथा में विषय वैविध्य, नई समस्याएँ और बदलता परिवेश — 17
   डॉ. रहमान मुसव्विर
3. लघुकथा का परिचय और भाषा — 23
   डॉ. ईश्वर पवार
4. बलराम अग्रवाल की हिंदी लघुकथा में नैतिक मूल्य — 27
   राजू राजपाल
5. विश्व निर्माण में लघुकथाओं की भूमिका — 31
   श्रीमती राज कुमारी गौतम
6. हिन्दी लघुकथा में राष्ट्रीय एकता की अवधारणा — 37
   डॉ. राहुल उठवाल
7. हिन्दी लघुकथा में समसामायिक बोध — 42
   प्रा. डॉ. कुसुम राणा
8. हिन्दी लघुकथाओं में विभाजनोत्तर मानसिकता : मोहन राकेश रचित 'मलबे का मालिक' के विशेष सन्दर्भ में — 45
   सय्यद अकबर चाँदपाशा
9. हिन्दी लघुकथा में बदलता परिवेश — 47
   डॉ. अंजली कायस्था
10. नाम में क्या है? — 51
   डॉ. अरुणा
11. साहित्यिक पत्रिका 'हंस' की लघुकथाओं में नारी — 52
   अशोक मुरलीधर घोरपड़े
12. अमरीक सिंह दीप के लघुकथा में राजनीतिक व्यंग — 56
   प्रा. डॉ अशोक तुकाराम जाधव
13. ज्योति जैन के लघुकथाओ में व्यक्त नारी समस्या — 59
   डॉ. बाबा शेख
14. हिंदी लघुकथा में विषय वैविध्य (प्रेमचंद के संदर्भ में) — 61
   प्रा. बालिका रामराव कांबले

15. हिंदी लघुकथा : इतिहास, स्वरूप और तत्त्व 64
डॉ. बलवंत जेऊरकर
16. रोजगार की सम्भावना हिन्दी एवं प्रयोजनमूलक हिन्दी 67
प्रो. बसोरीलाल इनवाती
17. हिंदी लघुकथा में विषय वैविध्य 71
प्रा. बिचुकले एस. एस.
18. हिंदी लघुकथा में बदलता परिवेश 75
डॉ. दत्तात्रय नानासाहेब फुके
19. हिन्दी लघुकथा में व्यक्त राजनीतिक व्यंग्य 79
डॉ. बेवले ए. जे.
20. हिन्दी लघुकथा लेखन एवं स्वातंत्र्योत्तर परिवेश 83
डॉ. सुरेश मुंढे
21. हिंदी की चुनिंदा लघुकथाएँ और लघुकथाकार : एक अध्ययन 87
गणेश ताराचंद खैरे
22. हिंदी लघुकथा के विविध आयाम 90
प्रा. डॉ. सुनिता रामभाऊ हजारे
23. लघु कथा और नैतिक मूल्य 93
डॉ. हसनखान के कुलकर्णी
24. चित्रा मुद्गल की लघुकथाओं में समसामयिक बोध 96
डॉ. कदम एस. एम.
25. प्रयोजनमूलक हिन्दी सेवामाध्यम (सर्विस टूल) बिना उपकरण की प्रयोगशाला 99
डॉ. कैरोलिन सैनी
26. प्रमुख लघुकथाओं में व्यक्त सामाजिक व्यंग्य 102
डॉ. काळे पुष्पलता विट्ठलराव
27. हिंदी लघुकथा में नैतिक मूल्य 105
प्रा. डॉ. सौ. मंगला, श्री. कठारे
28. रोजगाराभिमुख हिंदी भाषा 108
प्रा. डॉ. बेबी कोलते
29. शंकर पुणतांबेकर की लघुकथा में चित्रित व्यंग्य 112
डॉ. रमेश संभाजी कुरे, प्रा. लुटे मारोतीभारतराव
30. हिन्दी लघुकथा का स्वरूप एवं विकास 117
डॉ. कुसुम कुंज मालाकार
31. लघुकथा की पहचान 120
प्रो. लता सुमन्त
32. हिन्दी की लघु कथाओं में सामाजिक विमर्श 123
डॉ. लावणे विजय भास्कर
33. बीसवी सदी की लघुकथा : एक अनुशीलन 126
डॉ. लियाकत मियाभाई शेख
34. ईदगाह कहानी में नैतिकमूल्य 130
प्रा. डॉ. महेमूद पटेल
35. हिंदी लघुकथा : विविध संदर्भ 133
डॉ. महेंद्रकुमार रामचंद्र वाढे
36. हिंदी लघुकथा में नैतिक भावबोध 136
डा. मनीषा ठक्कर
37. हिंदी में रोजगार के अवसर का बढ़ता दायरा 140
प्रा. डॉ. एफ. मस्तान शाह
38. पहली हिंदी लघुकथा और लघुकथाकारों का योगदान 144
डॉ. मीना ठाकूर
39. हिंदी लघुकथा में विषय वैविध्य 148
सौ. मोहिनी रणजित कुटे
40. हिंदी लघुकथाओं में सामाजिक व्यंग्य 151
नदाफ अजरोद्दीन सलिम
41. हिंदी और रोजगार के अवसर 155
डॉ. नवनाथ गाड़ेकर
42. हिंदी लघुकथा में बदलता सामाजिक परिवेश 159
डॉ. शिंदे नवनाथ सर्जेराव
43. सूरजपाल चौहान के लघुकथा संग्रह में दलित विमर्श 163
प्रा. निता पोपट साठे
44. चार हिन्दी लघु कथा में नैतिक मूल्य 166
डॉ. नुरजाहान रहमातुल्लाह
45. हिंदी लघुकथा में सामाजिक चेतना 169
डॉ. पंडित बन्ने
46. हिन्दी लघु कथा में नैतिक मूल्य 172
श्रीमती पिंकी खटनाल
47. हिंदी लघुकथाओं मे राजनीतिक समस्याएँ 176
प्रा. प्रकाश बन्सीधन खुळे
48. विभाजन की त्रासदी से आक्रोश करती लघुकथाएँ 179
डॉ. प्रवीणकुमार न. चौगुले

49. हिंदी लघुकथा में विषय वैविध्य — 183
प्रा. राजेंद्र दशरथ जमदाडे

50. हिंदी दलित लघुकथाएँ — 186
डॉ. सुरेश तायडे

51. हिन्दी लघुकथा में विषय वैविध्य — 191
प्रा. दत्तात्रय महादेव साल्वे

52. हिंदी लघुकथा में नई समस्याएँ — 194
सायली गौतम डोल्स

53. लघुकथा में समस्याएं परिवेश एवं रचना प्रक्रिया — 198
सीमा असीम सक्सेना

54. वैश्विक जातक की लघुकथाएँ : वर्तमान परिप्रेक्ष्य — 202
डॉ. शशिकांत सोनवणे 'सावन'

55. हिन्दी लघुकथा में विषय वैविध्य — 206
शेख अब्दुल बारी, अब्दुल करीम

56. युगल किशोर की लघुकथा 'डूबते लोग' में नैतिक मूल्य — 209
प्रा. डॉ. सुनिता रविंद्र सूर्यवंशी

57. हिंदी लघुकथा में विषय वैविध्य — 212
प्रा. डॉ. सौ. सुरैय्या इसुफअल्ली शेख

58. प्रयोजनमूलक हिंदी के विविध आयाम — 215
प्रा. डॉ. सुषमा कोडे

59. अंजु दुआ जैमिनी के लघुकथा में बदलता परिवेश — 220
डॉ. विजयकुमार एस. वैराटे

60. हिंदी लघुकथा में चित्रित समस्याएँ — 223
प्रा. डॉ. वनिता त्र्यंबक पवार

61. हिंदी लघुकथा में विविध विमर्श — 226
प्रा. डॉ. वसंत माळी

62. प्रयोजनमूलक हिन्दी और रोजगार — 230
योगेश कुमार सिंह

63. प्रयोजनमूलक हिंदी एवं हिंदी में रोजगार के अवसर — 234
डॉ. वैशाली सुधाकर झगड़े

64. हिंदी लघुकथा : प्रवासी साहित्य के संदर्भ में — 239
अनुपमा तिवारी

65. लघुकथा का स्वरूप — 242
डॉ. अशोक मर्डे

66. हिंदी के क्षेत्र में रोजगार के अवसर — 244
डॉ. बबा श्रीमंत खिलारे

67. हिंदी लघुकथा में विषय वैविध्य — 247
डॉ. सौ. शोभा एम. पवार

68. हिंदी लघुकथा साहित्य : विकासक्रम — 251
डॉ. दत्तात्रय येडले

69. हिंदी लघुकथा — 254
ज्योति जैन

70. प्रयोजनमूलक हिंदी तथा हिंदी में रोजगार के अवसर — 256
डॉ. शहाबुद्दीन नियाज मुहम्मद शेख

71. रोजगार के अवसर हिन्दी एवं प्रयोजनमूलक हिन्दी — 259
प्रो. बसोरीलाल इनवाती

72. हिन्दी लघुकथा में व्यक्त राजनीतिक व्यंग्य — 263
डॉ. बेवले ए. जे.

73. हिंदी लघुकथा में विषय वैविध्य — 268
डॉ. मोहम्मद शाकिर शेख

74. हिंदी लघुकथाओं में सामाजिक समस्याएँ — 270
प्रा. डॉ. रेविता बलभीम कावळे

75. शंकर पुणतांबेकर की लघुकथा में चित्रित व्यंग्य — 273
डॉ. रमेश संभाजी कुरे, प्रा. लुटे मारोतीभारतराव

76. राजेंद्र यादव कृत 'घर की तलाश' लघु कथा में समसामायिक बोध — 278
प्रा. डॉ. शेख मोहसीन रशीद

77. आधुनिक काल से पूर्व विश्व साहित्य में लघुकथाओं की परम्परा — 281
डॉ. श्रीमती संध्या खरे

78. हिंदी कहानी में संविधानिक मूल्य — 284
डॉ. मिलिंद बनकर

79. हिंदी लघु कथा में चित्रित नैतिक मुल्य — 288
डॉ. शाहीन अब्दुल अजीज पटेल

80. हिंदी लघुकथाओं में नारी विमर्श — 291
डॉ. मेदिनी अंजनीकर

81. हिंदी लघुकथा में नैतिक मूल्य — 295
सरिता दास

82. कैलास बनवासी की कहानी में बदलते गाँव एवं किसानी संस्कृति का परिवेश — 298
डॉ. प्रिया ए.

83. लोक कवि रामचरण गुप्त की लघुकथाओं में युगबोध — 301
प्रा. डॉ. विनोद श्रीराम जाधव

84. हिन्दी लघुकथाओं में स्त्री विमर्श — 303
डॉ. अनिसबेग रज्जाकबेग मिर्झा

85. लघुकथाओं में चित्रित नेताओं की चरित्र–हीनता — 207
प्रा. डॉ. प्रवीण कांबळे

86. 'हिंदी लघुकथा : संरचना एवं स्वरुप' — 210
डॉ. मजीद शेख

87. हिंदी लघुकथा में राजनीतिक विमर्श — 213
डॉ. नाजिम शेख

88. हिंदी लघुकथा में विविध विमर्श — 216
डॉ पूर्णिमा एपि

89. 'पीले पंखो वाली तितलियाँ कहानी संग्रह में चित्रित स्त्री–जीवन' — 220
सचिन संपत जगताप

90. मीडिया में रोजगार के अवसर — 322
डा. संतोष राय बोले

91. हिंदी का लघुकथा साहित्य — 327
डॉ. सतीश घोरपडे

92. मॉरिशस के कथाकार राज हीरामन रचित हिन्दी लघुकथा संग्रह : 'बर्फ सी गर्मी' में चित्रित संवेदना — 330
प्रा. डॉ. विनोद कुमार

93. आधुनिक नारी और हिंदी कहानियाँ — 336
डॉ. राजेश्वरी एफ. पाटील

94. ''रोहतास तंवर की लघुकथाओं का विषय वैविध्य'' — 340
प्रा. डॉ. गरड बालाजी बळीराम

95. हिंदी लघु कथा में विविध विमर्श'बिजूका' के विशेष संदर्भ में — 343
प्रा. डॉ. दिलीपकुमार कसबे

1

लघुकथा एवं वर्तमान समस्याएँ

डॉ. लता अग्रवाल

जिस तरह एक युवा को इस अवस्था में कई समस्याओं का सामना करना पड़ता है। कई बार उसके कदम लड़खड़ाते हैं, कभी कोई सम्मोहन उसे अपनी ओर खींचता है, कभी भौतिक आकर्षण दिशा भ्रमित करता है। सीधे शब्दों में यही अवस्था होती है जब युवाओं को साल – संभाल की आवश्यकता होती है ताकि उनका भविष्य सुरक्षित और सुनियोजित हो सके। ठीक इसी तरह आज लघुकथा अपनी युवावस्था में है, उसके आकर्षण का सम्मोहन लेखक समाज को ही नहीं आकर्षित कर रहा है अपितु यह लेखकों को भी जन्म दे रहा है। दूसरे तरीके से अपनी बात करूं तो जिस तरह ऋतु होती हैं, गर्मी, सर्दी, बरसात, प्रत्येक ऋतु का अपना प्रभाव और महत्व होता है। वर्तमान में लघुकथा की वर्षा की ऋतु चल रही है चारों ओर से लघुकथाएं बरस रही है और अतिवृष्टि तकलीफदेह होती है यह हम सब जानते और मानते हैं। बस यही कारण है कि लघुकथा की इस उन्मादी अवस्था में आज कई समस्याएं हमारे समक्ष आ खड़ी हुई हैं। पिछले दिनों लघुकथाओं को लेकर सतत वरिष्ठ लघुकथाकारों और समालोचकों से चर्चा हुई इस विषय पर कि यदि लघुकथा को समय पर न सहेजा गया तो साहित्य की इस विधा में कई विसंगतियां उत्पन्न हो सकती हैं। भविष्य में इसका स्वरूप विकृत हो सकता है। मैंने इस संबंध में जब गहनता से विचार किया तो कुछ बिंदु मेरे समक्ष उभरे जो लघुकथा की समृद्ध परंपरा में विघटन पैदा कर रहे हैं।

1. एकमत विधान का अभाव – जिस तरह पथ पर चलने के लिए अथवा वाहन चलाने के लिए कुछ नियमों का होना बहुत आवश्यक होता है इन नियमों का उद्देश्य होता है लोगों को सुरक्षित जीवन देना और राह में व्यवस्था बनाए रखना। यह तय है कि साहित्य मानवीय मनोवृत्ति के आधार पर रचा जाता है जो निरंतर परिवर्तनशील होती है फिर भी प्रत्येक विधा की कोई न कोई चौखट हमेशा रही है जिसके भीतर उसकी रचना कर उस पर उस विधा की मोहर लगाई जाती है। यहां मेरा इशारा लघुकथा पर आज तक इस तरह का कोई एकमत विधान नहीं बन पाया है , कहीं इसकी शब्द संख्या को लेकर कहीं स्वरूप और कालखंड को लेकर सदैव संदेहास्पद स्थिति बनी रही है। यही कारण है कि पाठक भी तय नहीं कर पाता कि किसे लघुकथा कहा जाए और किसे नहीं।

2 अध्ययन एवम अनुभव का अभाव – लेखन हेतु निसंदेह दोनों ही आवश्यक है अध्ययन और अनुभव किंतु मेरा निजी मत है कि लेखन में अनुभव की प्राथमिकता होती है। आपके पास कितना ही अध्ययन हो किंतु यदि अनुभव नहीं है तो आपके लेखन में प्राणतत्व नहीं आ सकता। लेखन करना यानी परकाया में प्रवेश करना। जब तक आप किसी काया में प्रवेश नहीं करेंगे तब तक आपका लेखन जीवन्त नहीं होगा और परकाया में प्रवेश यानी उस अनुभव

90

मीडिया में रोजगार के अवसर

डा. संतोष राय बोले

मौजुदा संचार क्रांति ने युवाओं के लिए रोजगार की संभावनाएँ निर्माण की है। मीडिया सपनों का सौदागर बनकर उभरा है। पुरखों के व्यवसाय को पीढी–दर–पीढी करने की मानसिकता लुप्त हो चली है। वैश्वीकरण का वर्तमान दौर रोजमर्रा की रोजगार दृपरकता हो लक्ष्य करता है। मीडिया ने हमारे जीवन के प्रत्येक अंश को प्रभावित किया है। मीडिया ने समूचे विश्व को 'विश्वग्राम' का प्रारुप दिया। वह इन्सान, देश और दुनिया की आवाज बन गया है। हर बुराई की परतें खोलकर सुधारक की भुमिका निंवहण करता है। मीडिया आज 'अर्थतंत्र' की ईकाई बना है। आप चाहे किसी भी क्षेत्र में क्यों न हो आपकी बागडौर तो मीडिया ही थामे है। मीडिया का समुद्र मंथन कभी निपक्ष होता है तो कभी पक्षधरता को लेकर अवतरित होता है, मालिक को खुश जो करना है। फिर भी बेकारी पर कारगर उपाय के रुप में इसे देखा और परखा जा सकता है।

मीडिया में रोजगार के असीम अवसरों का लेखा–जोखा यहां संक्षिप्त दिया जा रहा है।

समाचार : पत्र एवं पत्रिकाओं में रोजगार

अपने मेहनत और लगन के बल पर कोई भी प्रतिभाशाली युवा इस क्षेत्र में अपनाना मचमका सकता है। आम आदमी के दिन की शुरुआत एक कप चाय और अखबार से ही होती है। भागदौड भरी जिंदगी में भी परिवार का हर सदस्य अखबार का बेसब्री से इंतजार करता है। हमें अगर किसी प्रेस में रोजगार चाहिए तो हमें कागज, ब्लॉकटाइप, ऑफसेट मशीन, स्याही आदि की प्राथमिक जानकारी या प्रशिक्षण रहा तो हमारा रोजगार पक्का समझो। साथ हिंडिलीवरी मैन, प्रुफरीडर, एडीटर, मार्केटिंग मैनेजर, प्रेस प्रवक्ता, पत्रकार, कहानीकार, कार्टूनिस्ट आदि के रुप में भी हम नौकरी पा सकते है। या स्वंय की प्रेस शुरु कर सकते है अथवा इस क्षेत्र में प्रशिक्षण संस्थान खोलकर रुप ये कमाना कठिन नही। प्रिंटमीडिया में तकनीकी व्यक्ति की माँग अधिक है। जिसमें खास शिक्षा की भी अनिवार्यता नहीं होती। धिरे–धिरे हथकंडो को समझकर गुणवत्ता और वेतन में वृद्धि की जा सकती है।

कम्प्यूटर और मोबाईल क्रांति के दौर में भी अखबार की अहमियत जस की तस है। अखबार के अभाव में सुबह मायुस होती है। अखबार पढने की बैचेनी को हर व्यक्ति महसुस करता है। अखबार का संपादकीय इतना तरोताजा1 अनोखा और रसासिक्त होता है कि सारे चैनलों के

समाचारों को पछाड दे। संपादकीय या अन्य समाचार लेखन रोजगार और प्रसिद्धी दोंनो का जरीया बना है। आप कंप्युटर के जानकार या प्रुफ रीडर है तो आप हजारों कमा सकतें है।

फिल्म पत्रकारिता में रोजगार

फिल्म के सितारें सामान्य मनुष्य के जिज्ञासा के विषय है। उनका निजी जिवन कौतुहलपूर्ण होता है। कुछ दिवाने लोग तो विशेष प्रकार के समाचार पत्र केवल इनका जीवन दर्शन हेतु पढते है। परिणामत प्रत्येक समाचार पत्र एवं पत्रिका अपने पत्र या पत्रिका में एक परिशिष्ट फिल्मों पर अवश्य रखते है। जिसके लिए फिल्मी पत्रकारों की जरुरत होती है जो इस रोमांचित करने वाली दुनिया की खबर रखें। फिल्म देखने के पूर्व लोग समाचार पत्र में लिखे गये परिशिष्टों से फिल्म देखना या न देखना तय करते है। इसका मतलब फिल्मी पत्रकार फिल्म के गल्ले का निंधारण करता है। यह क्षेत्र ग्लैमर और रोजगार की संभावनाओं से लैस है। कुछ हद तक फिल्म हो हिटकर ना पत्रकारों के हाथों में भी है। व्यक्ति नायक–नायिकाओं के प्रत्येक पहलू को जानना चाहता है। नई आने वाली फिल्म का कथानक, हीरो–हीरोइन, विशिष्टता, निर्देशक, गीत–संगीत दर्शक फिल्म रिलीज के पूर्व जानना चाहता है उसकी आपूर्ति फिल्म पत्रकारिता करती है।

आपके पास फिल्म से जुडे लोगों के पते और फोन नम्बर होने चाहिए जो आप उनसे उनका और फिल्मी जगत का जायजा ले सकें जो नवीनतम हों। चूँकि वर्तमान में सबसे अधिक खपत फिल्मी पत्र–पत्रिकाओं की है। तो जाहिर सी बात है कि समाचार पत्र की लोकप्रियता का माध्यम बना फिल्मी पत्रकार की सुख–सुविधाएँ और वेतन सम्मानजनक ही रहेगा। रचनात्मकता के धनी व्यक्ति फिल्म रिलीज होने के एक या देढ महीना पूर्व परिशिष्ट लिखते है। कभी–कभी कलाकारों के जन्मदिन अथवा पुण्य तिथि के उपलक्ष्य में समाचार पत्र में संपादकीय, लेख, साक्षात्कार आदि के द्वारा आप आपके समाचार पत्र को उँचाइयाँ प्रदान कर सकते है।

फिल्मों की अपेक्षा भी दूरदर्शन का क्षेत्र व्यापक और घरेलू बना है। हर नारी का कुछ न कुछ समय इस दूरदर्शन पर चलने वाले धारावाहिकों को देखने में गुजरता ही है। दूरदर्शन पर प्रसारित होने वाले धारावाहिकों पर आप अगर आधिकारिता सें लिख सकों तो फिर आपकी नौकरी पक्की समझों। क्योंकि लोग 'कहानी घर–घ रकी', 'सॉंस भी कभी बहू थीं', 'पवित्र रिश्ता', 'कसौटी जिंदगी की', आदि के इतने कायल है कि क्या कहें। चैनेल्स की बढती संख्या के कारण इनके लिए बनने वाले कार्यक्रमों की संख्या भी बढी है। फलतः दूरदर्शन पर प्रसारित होने वाले कार्यक्रमों का लेखन करके कलम के धनी व्यक्ति पद–प्रतिष्ठा और पैसा प्राप्त कर सकते है।

अनुवाद में रोजगार अनुवाद के द्वारा कालजयी रचनाएँ विशाल जनमानस तक पहूँचायी जा सकती है। दो या दो से अधिक भाषाओं या शैलियों में अभिव्यक्त विचार वैश्विक बनाएँ जाते है।अनुवाद आज ज्ञान के साथ–साथ अर्थ प्राप्ति का भी साधन बना है। अनुवाद की रोजगार परकता को मद्देनजर रखते हुए महाविद्यालय और विश्वविद्यालयों के पाठ्यक्रम में इसे शुमार किया गया है। हिंदी, अंग्रेजी और प्रादेशिक भाषा का ज्ञान रखने वाला व्यक्ति रोजगार का हकदार है। दूर भाषाओं की माँग देश–विदेश के सैलानियों, व्यापार– उद्योग जगत और प्रशासन को भी है। साहित्य का बहुज्ञ व्यक्ति साहित्यानुवाद के द्वारा नाम और पैसा दोनों कमा सकता है। साथ हिं पाठकों के लिए अपनी भाषा में रचनाएँ पढने की सुविधा भी मुहय्या कराता है।

फिल्मों की दुनिया आज डब पर अधिक निर्भर करती है। प्रसिद्ध फिल्म एक से अधिक भाषाओं में एकसाथ डबकी जाती है। देश–विदेशी फिल्मों को हम अपनी भाषा में देख सकतें है। कुशल अनुवादक के लिए यह रोजगार का माध्यम है। अनुवाद के कारण फिल्म का व्यवसाय भी बढा है।

वर्तमान में मशीनी अनुवाद के द्वारा पुणे की सी–डैक जैसी संस्थाएँ शब्दकोष निर्माण कर रही है। अंग्रेजी का हिंदी अथवा मराठी में सीधा वैकल्पीय शब्द निर्माण किया जाता है। न केवल शब्दकोष तो विज्ञापन, पर्यटन, पत्रकारिता, धर्म आदि में प्रतिशब्द या प्रत्येक पेज के हिसाब से पैसे दिये जाते है। अनुवाद आज फलता–फुलता व्यवसाय बन गया है। कई बहुभाषिक विद्वान इस पेश में अपना कैरियर कर रहे है। बशर्ते अनुवाद केवल किताबी कोरा ज्ञान न बनकर वहव्यावहारिक और जमीनी हकीकत से जुडा रहें यह उम्मीद है।

विज्ञापन में रोजगार

आज के उपभोक्तावादी युग में दुनिया मंडी बनी है। इस बाजार में वही टिकेगा जो अपने माल को बेचने का हुनर रखता हो। उपभोक्ता को वस्तु खरीद के लिए तैयार करने की कला को विज्ञापन कहते है। देश और दुनिया के ग्राहकों को प्रभावित करने का कार्य विज्ञापन करता है। अतः व्यापारी दुनिया में मूल वस्तु के गुणों की अपेक्षा भी विज्ञापन करता की कला अधिक असरदार होती है। उद्योग के लिए सर्वोपरि विज्ञापन ही है फलतः उसका लेखन चुनौतीपूर्ण है। विज्ञापन कम से कम शब्दों में सटीकता और मनोरंजनात्मक ढंग से ग्राहक के दिलोदिमाग को ऐसे झकझोरता है कि वह यह कल्पना भी नहीं कर की इस वस्तु के अभाव में जिंदगी जिना आसान है। काव्यात्मकता, चित्र, स्लोगन पंचलाईन, पोस्टर आदि के द्वारा मालकी खासियत और अनिवार्यता को बया किया जाता है।

मार्केटिंग की कला का सबसे धारदार अस्त्र विज्ञापन है। जो रातों रात वस्तु को ग्राहकों के गले उतारकर खपत का किर्तिमान स्थापित कर सकता है। विशिष्ट क्षेत्र की वह पहचान ही बनता जैसे वाशिंग पावड रमें 'निरमावा शिंगपावडर' का विज्ञापन आज भी ग्रामीण इलाकों में लागों के दिलों दिमाग में छाया है। वाशिंगपावडर बोलें तो निरमा ऐसी उनकी धारना बनी है। यह कमाल प्रोडक्ट की अपेक्षा भी विज्ञापन का है। साथ हिं 'आयान या उजाला चार दो वाला', 'ठंडा मतलब कोकाकोला', 'जो बीवी से करे प्यार वह प्रेस्टीज से कैसे करे इन्कार', 'एल.आय. सी. जिंदगी के साथ भी जिंदगी के बाद भी', तन्दुरुस्ती की रक्षा करता है लाईफ बॉय ! लाईफ बॉय है जहां तन्दुरुस्ती है वहां' आदि विज्ञापन वस्तु को मशहुर बनाते है।

उदारीकरण, नीजिकरण और भुमण्डलीकरण के इस युग में दुनिया के व्यापारिक देश जैसे अमरिका, जापान, जर्मनी, इग्लंड, चायना, फ्रांस, रुस आदि देश भारतीय बाजार पर कब्जा करने हेतु अपनी वस्तुओं का विज्ञापन हिंदी भाषा में कर रहे है ताकी अधिक उपभोक्ता निर्माण किये जा सकें। जिसे पेढे–लिखें और अनपढ–गंवार भी आसानी से समझ सकें जिसकी भाषा सहज–स्वाभाविक और व्यावहारिक हों। भाषा का उपर्युक्त ज्ञान और अभिव्यक्ति की क्षमता–कुशलता जिस किसी के पास हों वह कम से कम शब्दों में अधिक से अधिक अर्थार्जन कर सकता है। आज कई ऐसे व्यक्ति है जो अपनी चटपटी भाषा के द्वारा उद्योगों का कायाकल्प कर सकते है। और मुँह माँगी रकम भी पा सकतें है।

पुस्तक प्रकाशन में रोजगार

संचार क्रांति के दौर में भी पुस्तकों का महत्व अनन्य है। 'देवदास', 'पिंजर', 'हैरी पॉटर' आदि फिल्में देखकर पुस्तकों के क्रय में वृद्धि हुई है। वर्ष 2003–2004 में यूनेस्को और अंतरराष्ट्रीय प्रकाशन संघ ने दिल्ली को 'विश्व पुस्तक राजधानी' द्वारा गौरान्वित करना हमारे लिए सौगात है। भारत में करीब–करीब 24 भारतीय भाषाओं में पुस्तक प्रकाशित होते है। असंख्य प्रकाशन, स्थानिय और भारत सरकार के प्रकाशन विभाग, नेशनल बुक ट्रस्ट के माध्यम से सालाना हजारों पुस्तकें प्रकाशित होती है। जिनमें महाप्रबंधक, प्रबंधक, एकाउंटेंट, क्लर्क, सहायक, कंप्युटर ऑपरेटर, डिजाइनर, प्रिंटर, प्रूफरीडर, पेजसेटर, पत्र व्यवहारकर्ता आदि के लिए यहां रोजगार राह देख रहा है।

इस क्षेत्र में कैरियर करने वालों के लिए लायसेंस, परमिट अथवा सेलटैक्स रजिस्ट्रेशन की झंझट नही। वर्तमान में पुस्तकें खरीदना और उपहार में देना लोग परिवर्तन सुचकता का लक्षण मान रहे है। कुछ फिल्में तो लोग इसलिए देखते है कि वे उनके पसंदीदा उपन्यासकार या कहानीकार की रचनाओं का आधार लेकर बनाई गई है। विश्व में पुस्तक प्रकाशन के क्षेत्र में चौथा स्थान भारत का है और भारत में दिल्ली और मेरठ प्रथम है। कई युवा डी.टी.पी. ऑपरेटर या पेजमेकर, कैमरा मैन, प्रिंटर, बाइंडर के द्वारा अर्थाजन कर रहे है। पुस्तक प्रकाशन के बाद पाठकों तक पहुँचाने का काम मार्केटिंग का होता है। एम.बी.ए. का स्नातक क्रय–विक्रय का रोजगार पा सकता है। साथ हिं इस क्षेत्र में कैरियर करने के लिहाज से कुछ डिप्लोमा कोर्सेस तैयार किये गये है। चार सप्ताह से दो वर्ष तक का पाठ्यक्रम पूर्ण करके आप इस क्षेत्र में अपना झेंडा गाड सकते है। और यह पेशा प्रतिष्ठा और मेहताने का हकदार है।

एनिमेशन में रोजगार

चित्र एवं ध्वनि को एक साथ जोडकर दिखाने की कला के अविष्कार का नाम गाफिक्स अथवा एनिमेशन कहलाता है। कला के क्षेत्र में कुछ नया करने की ललक इस कला को जन्म देती है। विज्ञापनों की दुनिया में एनिमेशन का महत्त्व है। वस्तु के खपत में एनिमेशन का हाथ होता है। स्केचिंग, पेंटिग्स, ड्राइंग, डिस्प्ले डिजायनिंग में रोजगार की आशा है। कमर्शियल आर्टिस्ट विज्ञापन, बुकलेट, फोल्डर, ब्रोशर, कैटलॉग, निर्माण में रोजगार की सम्भावना अधिक है।

विश्व में ललित कला और चित्रकला को लेकर पाठ्यक्रम बनाये गये है। एक वर्ष से लेकर पाँच वर्ष तक का प्रशिक्षण पूर्ण होने के पश्चात ले आउट डिजाइनर, ग्राफिक्स आर्टिस्ट, इलस्टेटर, कार्टूनिस्ट, स्पाट इलस्ट्रेटर आदि पदों पर हम दावा कर सकते है। या स्थानिय प्रशिक्षण संस्थान खोलकर अन्यों को प्रशिक्षिण और कमाई भी की जा सकती है।5

स्टंट सीनग्राफिक्स की उपज है। 'टाइटेनिक' फिल्म में जहाज डूबने वाला दृश्य 'अनाकोंडा' का विशालकाय साँप कैसे मनुष्यों को निगलता है। गाडियों के स्टंट, 'टॉम एन्ड जैरी' जैसे कार्टुन या वर्तमान के फिल्मी स्टंट 'ग्राफिक्स डिजायनर' का ही कमाल है। लीक से हटकर कल्पना को कागज पर उतारने की कला में वे माहिर होते है। एडएमेन्सी और कॉरपोरेट सेक्टर में इनकी माँग है।

रेडियो पत्रकारिता मे रोजगार

आकाशवाणी (रेडियो) की पहूँच आज लगभग 97 प्रतिशत जनसंख्या तक है। शिक्षा और जागरुकता का वह सशक्त माध्यम है। असली भारत का दर्शन तो गाँवों में ही होता है। उनको सम्बोधित करने हेतु रेडियो पत्रकारिता का महत्व है। रेडियो तक इन समाचारों को भेजने का कार्य करने वाला वर्ग रेडियो पत्रकार के नाम से जाना जाता है। रेडियो की दुनिया आवाज के जादु की कायल होती है। रेडियो में ध्वनियों की विविधतामयी श्रृंखला रहती है, जिसके माध्यम से वे अपने श्रोताओं को प्रभावित करता है। फलतः इसके लिए समाचारों का लेखन सामान्य, सरलत था कम शब्दों में ज्यादा बात कह देने के गुणों को ध्यान में रखकर किया जाता है। 1890 में मारकोनी द्वारा अन्वेषित रेडियो आज मनोरंजन, प्रबोधन, सूचना, अर्थाजन, कैरियर आदि का माध्यम बना है।

आप कहीं भी हो आपके कार्य को अवरोधित किये बगैर आप रेडियो का मजा ले सकते है। अपढ और चक्षु–विकलांग व्यक्ति भी रेडियों का श्रोता बन सकता है। कुछ घटनाओं में आखों देखा हाल श्रोताओं के सामने प्रस्तुत करने की कला में अगर आपकी महारत है तो आप रोजगार के हकदार है। आवाज की प्रभावात्मकता, सरलता, सुगमता, स्वाभाविकता, आत्मीयता, सटिकता, व्यंग्यात्मकता आदि आपको समाचार लेखक एवं वाचक बना सकता है।

पत्रकारिता और जनसंचार से सम्बन्धित प्रशिक्षण कार्यक्रम या पाठ्यक्रम में ही रेडियो पत्रकारिता के पाठ सिखें जा सकते है। फिर कमाल देखिए अपने रोजगार और कैरियर का।

मीडिया आज विषय की अपेक्षा व्यवसाय का क्षेत्र बना है। नए व्यवसाय और रोजगार का अभ्युदय मीडिया की उपलब्धि है। लीक से हटकर कई युवा मीडिया अथवा जनसंचार के क्षेत्र में निंधारित पाण्यक्रम पूर्ण करके किस्मत अजमाना चाहते है उनके स्वर्णिम भविष्य की ललक इलेक्ट्रोनिक और प्रिंट मीडिया पूर्ण करता है। मीडिया आज की जरुरत है और रोजगार युवाओं की अनिवार्यता। कॉरपोरेट और इंटरनेट जगत नई प्रतिभाओं की खोज में है।6

दमघोटु स्पर्धा के युग में अगर हमें टिकना और आगे बढना है तो पहली शर्त है हमारे पास काबिल मॅन पावर हों। अगर आप ने मल्टी–मीडिया के किसी भी एक पहलू में विशेषज्ञता अर्जित की है तो आपके दरवाजें पर रोजगार दिलाने हेतु मीडिया जगत दस्तक दे गाया आप स्वंय रोजगार निर्माता हो सकतें हो।

संदर्भ

1. आर्य पुष्पेंद्र कुमार, मीडिया में कैरियर, ग्रंथ अकादमी, 1659 पुराना दरियागंज, नई दिल्ली, 110002
2. डॉ. महातआरिफ, मीडिया : हिंदी और पत्रकारिता, पूजा पब्लिकेशन 6, बौद्धनगर, नौबस्ता कानपुर, 208021
3. डा. राठवाजशवंत, मीडिया लेखन, अमर प्रकाशन, सदर बाजार, मथुरा, 281001 (उ.प्र.)

– कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय, फोंडाघाट
त. कणकवली, जि. सिंधुदुर्ग (महा.) 416601

अण्णा भाऊ साठे: समतावादी साहित्यीक

1) डॉ. दिपक सुर्यवंशी

2) डॉ. सदाशिव भुयारे

3) अनुप्रिता मोरे

1) डॉ.दिपक सुर्यवंशी : शिक्षणमहर्शी ज्ञानदेव माहेकर महाविद्यालय कळंब मराठी विभागात सहा. प्राध्यापक म्हणून .कार्यरत आहेत.पदवी पदव्युत्तर स्तरावर एकूण 12 वर्ष अध्यापणाचा त्यांचा अनुभव आहे.सामाजिक तथा शैक्षणिक क्षेत्रात त्यांनी उल्लेखनिय कार्य केलेले आहे.विद्याभूषण पुरस्कार, महात्मा फुले शिक्षकरत्न पुरस्कार, लोकमंगल मल्टिस्टेटचा शिक्षकरत्न पुरस्कार तथा एकता फाउडेंशन उस्मानाबादचा आदर्श शिक्षक पुरस्कार अशा एकून 7 पुरस्काराने त्यांना गौरविण्यात आलेले आहे.

2) डॉ. सदाशिव भुयारे :

प्रा.सदाशिव राजाराम भुयारे यांनी यशवंत महाविद्यालय, नांदेड येथे पदवी व पदव्युत्तर अर्थशास्त्र विभागात ११ वर्षे अध्यापनाचे कार्य केले आहे.सध्या ते शंकरराव चव्हाण महाविद्यालय, अर्धापूर येथे अर्थशास्त्र विभागप्रमुख तथा प्रभारी वाणिज्य विभाग म्हणून कार्यरत आहेत.त्यांनी अर्थशास्त्र अंर्तविद्याशाखीय राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर १० शोधनिबंध प्रकाशित केले आहेत.याशिवाय राज्य, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय पातळीवर ११ शोधनिबंधाचे वाचन केले आहे. त्यांना पंचायत राज संस्था व ग्रामीण विकास या प्रबंधासाठी यु.जी.सी.ची राष्ट्रीय फेलोशिप प्राप्त झाली आहे.याशिवाय पुरोगामी महामानवांच्या विचारावर भाषणाच्या माध्यमातून समाज प्रबोधनाचे कार्य सक्रियपणे पार पाडीत आहेत. सद्यस्थितीत सामाजिक व राजकीय चळवळीत सक्रिय असून भारतीय कम्युनिस्ट पार्टी (युनायटेड) राष्ट्रीय [illegible] सेक्रेटरी म्हणून कार्य

3) सौ. अनुप्रिता मोरे : वनस्पतीशास्त्र विषयाच्यास अभ्यासका असून त्यांनी [illegible] युनिर्व्हसिटी नाशिक येथे वनस्पतीशास्त्र विषयाच्या संशोधक विद्यार्थीनी म्हणून त्या कार्यरत आहेत. अण्णा भाऊ साठे यांच्या विचारांचा जागर व्हावा या उद्देशाने त्यांनी दोन आंतरराष्ट्रीय चर्चा सत्राचे आयोजन केले आहे.तसेच त्यांच्या नावावर एक संपादित ग्रंथ आहे.सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रात उल्लेखनिय कार्य करतांना त्या दिसून येतात.

ISBN : 978-81-939613-2-2

Publisher
Arun B. Godam
Latur, Dist. Latur 413512
(Maharashtra, India)
Mob. 7020796909

Latur
Publisher
Shaurya Publication

www.publishjournal.co.in

(26)

ISBN : 978-81-939613-2-2

अण्णा भाऊ साठे : समतावादी साहित्यीक

संपादक

डॉ. दिपक सुर्यवंशी

डॉ. सदाशिव भुयारे

अनुप्रिता मोरे

(26)

ISBN : 978-81-939613-2-2

अण्णा भाऊ साठे: समतावादी साहित्यीक

डॉ. दिपक सुर्यवंशी
डॉ. सदाशिव भुयारे
अनुप्रिता मोरे

Shaurya Publication, Latur

DECLARATION BY THE PUBLISHER

ISBN : 978-81-9396-2-2

संपादक

डॉ. दिपक सुर्यवंशी
डॉ. सदाशिव भुयारे
अनुप्रिता मोरे

Publication
Shaurya Publication
Khadgao Road, Kapil Nagar, Latur-413512
Email-hitechresearch11@gmail.com

Printing
Shaurya Offset, MIDC, Latur

First Edtion–14th Dec. 2019

Note :-Views, idea and materials published in this ISBN Book are intellectual properties of author (s). Author(s) is/ are solely responsible for their publication and not the Editors, Principal or publisher.

© All right are reserved. No part of this publication may be reproduced, stored, retrieved or transmitted in any form, by any means, without the written permission from **Dr. Deepak Surwanshi, Dr. Sadashiv Bhuyare, Anuprita More**

ISBN : 978-81-939613-2-2

अनुक्रमणिका

१.	मराठी कादंबरी आणि अण्णा भाऊ साठे यांचे कादंबरी वाङ्मय : एक अभ्यास प्रा. डॉ.शरद गायकवाड	9
२.	अण्णा भाऊ साठे यांनी अनुभूती व सहानुभूतीतून कादंबरी लेखनासाठी निवडलेले वेगळे विषय. डॉ. प्रमोद भीमराव गारोडे	31
३.	अण्णाभाऊ साठे : मानवतावादी साहित्यिक डॉ. आश्रु जाधव	41
४.	अण्णाभाऊ साठे यांचे तत्त्वज्ञान प्रा.डॉ.आचार्य आर.डी.	46
५.	अण्णाभाऊ साठे यांचा वैज्ञानिक दृष्टीकोन डॉ. आंबटकर वृषाली ओंकार	49
६.	अण्णा भाऊंचे आर्थिक विचार महेश वसंत कुलकर्णी	54
७.	अण्णाभाऊ साठे यांचे कथा साहित्य प्रा.डॉ. अर्चना काटकर - सोनवणे	58
८.	**अण्णा भाऊ साठे : साहित्य व स्वरूप** प्रा.आशालता नारायण खोत	62
९.	अण्णाभाऊ साठे : एक मार्क्सवदी तत्वज्ञ. डॉ.प्रा.लोखंडे बी.बी.	68
१०.	**अण्णाभाऊ साठे यांच्या भाषणातील साहित्याबद्दलचा मूलगामी दृष्टिकोन** डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे	73
११.	'वारणेच्या खोऱ्यात' कादंबरीतील देशप्रेम व विद्रोही जाणिवा बेटकर वैशाली चनबस	79
१२.	अण्णाभाऊ साठे : जीवन, साहित्य आणि कार्य प्रा. डॉ. भोवाळ दयानंद लिंबाजी	84
१३.	लोक शाहिर अण्णाभाऊ साठे साहित्य, कार्य आणि मातंग समाज डॉ. प्रमोद चव्हाण	92
१४.	अण्णा भाऊ साठे : मानवतावादी साहित्यिक	94

ISBN : 978-81-939613-2-2

	प्रा. डॉ. दादाराव गुंडरे	
१५.	**आण्णाभाऊ साठे यांचा महिलांकडे पहाण्याचा दृष्टीकोन** प्रा.डॉ. दैवशाला चत्रभुज रसाळ	99
१६.	साहित्यसम्राट अण्णाभाऊ साठे यांच्या चिंतनातील मानवतावादी दृष्टीकोन प्रा. डॉ. दीपक सुभाषराव सूर्यवंशी	106
१७.	सांख्य तत्वज्ञान (सत्ताशास्त्रीय दृष्टीकोन) डॉ. आंबटकर वृषाली ओंकार	113
१८.	अण्णाभाऊ साठे यांचा वैज्ञानिक दृष्टीकोन डॉ. आंबटकर वृषाली ओंकार	117
१९.	साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे : जीवन, साहित्य आणि कार्य डॉ. भगवान शंकरराव वाघमारे	121
२०.	आण्णाभाऊ साठे साहित्य जीवन आणि कार्य प्रा.डॉ.तांदळे एस.के.	126
२१.	अण्णाभाऊ साठे यांना अपेक्षित असलेली स्वातंत्र्याची संकल्पना प्रा. डॉ. शंकर गड्डमवार	132
२२.	अण्णाभाऊ साठे यांचे जीवन चरित्र व कार्य हरिचंद्र विष्णू केळे	138
२३.	आण्णाभाऊ साठे – एक व्यक्तीमत्व प्रा.डॉ.चेतना दत्तात्रय जगताप	144
२४.	साहित्यरत्न अण्णाभाऊ साठे प्रा. डॉ. किशोरकुमार गव्हाणे	148
२५.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथालेखनातील विद्रोह प्रा.डॉ.ल.ना.वाघमारे	156
२६.	'चित्रा' कादंबरीतील स्त्रीदर्शन प्रा. डॉ. माने हनुमंत तुकाराम	160
२७.	अण्णा भाऊ साठे : जीवन साहित्य आणि कार्य डॉ. माणिक एम. बागले	164

31
41
46
49
54
58
62
68
73
79
84
92
94

ISBN : 978-81-939613-2-2

२८.	दलित साहित्य आणि अण्णाभाऊंची दलित कथा आणि ग्रामीण कादंबरी प्रा. डॉ. नंदकुमार शंकरराव इंगळे	168
२९.	साहित्यरत्न आण्णा भाऊ साठे यांचे सामाजिक शैक्षणिक विचार व सद्यस्थिती एडके प्रदिप माधवराव	176
३०.	अण्णाभाऊ साठे उपेक्षित, वंचितांचा हुंकार प्रा. पुरुषोत्तम शिवचरण निर्मळ	181
३१.	**लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे यांचे मराठी साहित्याला योगदान** **डॉ.दहिफळे रामकिशन नारायण**	187
३२.	अण्णाभाऊंच्या कादंबऱ्यातील स्त्री दर्शन -एक अभ्यास प्रा. शिवाजी संभाजी गायकवाड	191
३३.	संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलनातील उपेक्षित शाहीर - कॉ.अण्णाभाऊ साठे संतोष जाधव	195
३४.	अण्णा भाऊ साठे का साहित्य और आंबेडकरी विचार डॉ. संतोष रायबोले	200
३५.	अण्णा भाऊ साठे यांचे प्रमुखआर्थिक व सामाजिक कार्य डॉ. सुरेश मगरे	205
३६.	अण्णा भाऊ साठे : जीवन, साहित्य आणि कार्य प्रा.डॉ.सूर्यकांत माधवराव सांभाळकर	212
३७.	**अण्णा भाऊंच्या कथेतील समाजजीवन** प्रा.प्रमोद दत्तात्रय शेटे	217
३८.	सामाजिक आणि आर्थिक समतावादी विचारवंत : अणाभाऊ साठे डॉ.विलास बी.चव्हाण	221
३९.	**अण्णा भाऊ साठे :उपेक्षित,वंचित व कामगारांचा हुंकार** **डॉ. अर्जुन उबाळे**	227
४०.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातिल महिला मुक्तीचा विचार प्रा. सय्यद अफरोज अहेमद	234

ISBN : 978-81-939613-2-2

४१.	**अण्णा भाऊ : मानवतावादी शैलीदार लेखक** **प्रा.डॉ.भास्कर वि.नरवाडे**	237
४२.	अण्णा भाऊ साठे : उपेक्षित वंचितांचा हुंकार प्रा. डॉ.संजय कसाब	242
४३.	विश्वसाहित्यिक अण्णा भाऊ साठे डॉ.संगीता पैकेकरी	247
४४.	अण्णा भाऊ साठे यांचे आर्थिक विचार प्रा.सदाशिव राजाराम भुयारे	250
४५.	**अण्णा भाऊ साठे : एक स्वंतत्र ज्ञानशाखा** प्रा . प्रदीप बबनराव मोहिते	255
४६.	अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथेतील परिवर्तनवाद डॉ. संजय माधवराव सांभाळकर	259
४७.	आण्णाभाऊ साठे : जीवन,साहित्य आणि कार्य प्रा.डॉ. कालिदास दिनकर फड	264
४८.	अण्णाभाऊ साठेंचा पोवाडा : एक वास्तवदर्शी शाहिरीचे स्वरुप प्रा.डॉ.शोभा रोकडे	267
४९.	अण्णा भाऊ साठे के साहित्य में आंबेडकरवाद प्रा.डॉ.प्रकाश सदाशिव सूर्यवंशी	273

ISBN : 978-81-939613-2-2

अण्णा भाऊ साठे का साहित्य और आंबेडकरी विचार

डॉ. संतोष रायबोले
कला एवं वाणिज्य महाविद्यालय, फोंडाघाट, ता. कनकवली, जि. सिंधुदुर्ग

बाब साहेब आंबेडकर के विचारों के प्रेरित होकर ही अण्णा भाऊ जातिवाद और छुआछूत को उखाडकर फेकनें का प्रण करते है। भारत में सारी सामाजिक गडबडी की जड वर्ण-व्यवस्था है। सादियों से जो निर्मम, निष्ठुर और अमानवीय व्यवहार निरंतर हो रहा, वह विषमता का ही परिणाम है। 1920 के बाद में 'मूकनायक' पत्र के माध्यम से शिक्षा, संगठन और स्वाभिमान की लहर शोषित मनुष्य अनुभव करने लगा। अण्णा भाऊ के विचारों में मार्क्स और बाबा साहेब आम्बेडकर के विचारों का रसायन है। उनकी मान्यता थी कि जहां तक दबे, कुचले, वंचित, शोषित जन के अधिकारों की लडाई का सवाल है वहाँ मार्क्स के आगे बाबा साहेब आम्बेडकर और बुद्ध की करूणा है।

अण्णा भाऊ की रचानाशीलता मानवमुक्ति की छटपटाहट का प्रतिफलन है। जो आन्दोलन एवं जनसंघर्ष की पहल करता है। 'जग बदल घालुनी घाव, सांगुण गेले मज भिमराव' यह एक पंक्ति ही अण्णा भाऊ के विचारों की प्रभावात्मकता को दर्शाने में पर्याप्त है। ब्राम्हणवाद का विरोध और वेद-शास्त्रों से परहेज यहां लक्षित है। जाति, छुआछूत, दीनता, दुख, उपेक्षा, गैर-बराबरी, अमानुषिकता, क्रुर व्यवस्था और संवेदनशून्यता इनके लेखन के निशाने पर है। जिनमें पैतीस उपन्यास, तीन नाटक, ग्यारह लोक-नाट्य, तेरह कहानी संकलन और सात फिल्मों को समाहित किया जा सकता है।
जातिवाद से मुक्ति पहली जीत और बराबरी की स्थापना अंतिम जीत होगी। गैर-बराबरी और अन्याय के खिलाफ वे सत्तु और फकिरा को खडा करते है। सामाजिक न्याय की भूमिका 'महाराष्ट्रायी परंपरा' पवाडे में झलकती है-

'आम्हाला चीड दास्याची ।जुलमी सत्तेची । परचक्राची।
इतिहास साक्ष देत याला। करुनिया आम्ही जबरदस्त हल्ला।
अन्यायाचा कडेलोट केला ॥ जी'॥[1]

'वारनेचा वाघ' और 'फकिरा' कृतियाँ बगावती तेवर की सशक्त अभिव्यक्ति है। अण्णा भाऊ 'फकिरा' को बाब साहेब आंबेडकर को समर्पित करते है। बाबा साहब ने 'स्वतंत्र मजूर पक्ष' के स्थापना में जो कल्याण की पैरवी कीं। उससे अण्णा भाऊ विपेश प्रभावित थें।
अस्पृश्यता का पालन करने वाली मनुस्मृति की अपेक्षा नकारने वाली भीम स्मृति के वे उपासक बनें। 'स्टेंट सोशॅलिझम्' में बाबा साहेब आंबेडकर संसाधनों के एकाधिकार के विरोध में राष्ट्रीयकरण की अपील करते है। जो समाजवाद की नींव है। समाजवाद के लिए ब्रम्हणवाद और पूँजीवाद खतरा

है। वर्ण एवं वर्ग मुक्ति हेतु बाब साहेब ने जो आन्दोलन ताउम्र चलाया उसके वैचारिक संवाहक अण्णा भाऊ रहें। वे संसाधनों के समान वितरण और ब्राम्हणवाद द्वारा निर्मित जातिवाद पर हमला बोलते है। अण्णा भाऊ की रचनाएँ आत्मपीडा की टीस है।

"पाण्यानं भरलं खिस माझं।
वाण मला एका छत्रीचं॥"[2]

अण्णाभाऊ सर्वहारा वर्ग की यथार्थता को यहां वाणी देते है। जो बाबा साहेब आंबेडकर के लेखन का मूल उद्देश था। अण्णा भाऊ के लेखन की प्रेरणा बाबा साहेब आंबेडकर और उद्देश्य मनुष्य की मुक्ति और महानता है। लोकतांत्रिक समजवाद की संभावनाएँ उनके लेखन का मुलस्त्रोत है। प्राचीन परंपरागत नायक-नायिका को नकार कर वे उत्पीडित बगावती नायक की स्थापणा करते है। प्रारब्ध – बनाम शूरवीर नायक को वे सशक्त रुप में खडा करते है। जाति का जहर भारत की गुलामी और विध्वंस का मुख्य कारण है। इसलिए अण्णा भाऊ पौराणिकता को नकार कर मनुष्य.ज्ञान-विज्ञान और अपने समय को स्वीकारते है। उन्हें विषमता के उन्नायकों का पता चला था, एक कवि ने कहा है – "हम ध्यन् हैं, कि हम इस क्रांतिकारी

युग में जन्मे है, हम धन्य हैं, कि हमारे पूर्व किसी को भी दुख देने वाले नहीं दिखे थे। तथागत बुद्ध को मात्र दुख दिखे थे। परंतु हमें दुख और दुख देने वाले दोनों ही दिखे हैं....."[3] अण्णा भाऊ का जीवन चरित इसी दु:ख और दु:ख दाता को आप बीती के संघर्ष द्वारा स्थापित करते है। यह दूर्भाग्यपूर्ण और त्रासद है। जिसमें कायाकल्प की संकल्पना एवं पुनर्निर्माण की चुनौतियाँ है।

हिन्दी में प्रेमचन्द की कफन, सद्गति, ठाकुर का कुआं, निराला की चतुरी चमार और कुल्लीभाट, अमृतलाल नागर की 'नाच्यों बहुत गोपाल' भंगी परिवार की करुण गाथा है। पर यह सारी रचनाएँ अछूत सहानुभूति पर निर्भर करती है। ब्राम्हणवाद द्वारा निर्मित जातिवाद पर वे धावा नहीं बोलती। सहानुभूति भ्रम पैदा करती है। भुक्तभोगी के आत्मपीडा की झलक अण्णा भाऊ का साहित्य है। जिसके सामने उधार की रचनाएँ ठहर नहीं पाती। जाति जहर है उसे वही जानता है। जिसके घूँट वह सदियों से पी रहा है। नस्लवाद, रंगभेद और जातिवादने दुनिया को गंदा किया है। अण्णा भाऊ अछूतों की वेदना को वाणी देते है,

"धनवंतांपी अखंड पिळले, धर्मांधांनी तसेच छळले
मगराने जणू माणिक गिळले, चोर जाहले साव
ठरवून आम्हा हीन कलंकित, जन्मोजन्मी करुन अंकीत
जिने लादूनी वर अवमानित, निर्मून हा भेदभाव"

उल्टा चोर- कोतवाल को डाटे ऐसी षडयंत्रकारी, व्यवस्था थीं।

ISBN : 978-81-939613-2-2

समाज के सारे संसाधन, प्रशासन या नियंत्रण सनातनी वर्ग के हाथों में थे और वह निर्विवाद रुप से सनातनी तबका था। वे हमेशा शीर्ष पर रहें और हर अवसर और सुविधा बपौति समझ कर लूट-खसोट, उपयोग और दोहन करतें रहें। बहरहाल इसे कुदरती नियम घोषित किया गया। और इस चालाकी के तरीफों में कसीदे रची, पढी और गायी जा रही। इसे न उगलते बनता था, न

निगलते केवल एक मात्र मार्ग था उसे समाप्त करना और इसके लिए बाबा साहेब आम्बेडकर को जन्म लेना पडा। बाबा साहब अच्छी तरह समझ गये थें कि इस हिन्दू धर्म की सडन से बाहर निकल कर ही हमारा उत्कर्ष होगा। परिणामत वर्ग और वर्ण की परिभाषा करते हुए वे बौद्ध धम्म का रास्ता अपनाते है। "वर्ण सामाजिक रुप से गतिशील इकाई है, आप अपने प्रयास से उसे बदल या संगठित कर सकते हैं... मगर वर्ण स्थिर, अपरिवर्तनीय नियति है। धर्म-परिवर्तन से आप इसे छोड सकते हैं, मगर हिंदू रहते हुए वर्ण या जाति से छुटकारा नही है।"[4] आरंभ में बाबा साहेब कालराम मंदिर और चवदार झील आन्दोलन चलाकर समानता और अधिकारों की अपेक्षा करते है पर सब बेकार! अण्णा भाऊ का मार्क्सवाद भी आम्बेडकरवाद में परिवर्तित हो जाता है।

अण्णा भाऊ बाबा साहब की चेतना से भरें थें। आत्म-सन्मान की ऊष्मा से हीनता पिघलने लगी। जाति का जहर बर्दास्त न होता था। तथागत बुद्ध के 'अत्त – दीप भव' पर वे चलायमान हुए। गुलामी का अहसास झकझोरता था। मुक्ति और अस्मिता ललचाने लगी, " जाति नहीं मनुष्य हूँ मैं – समाज का साझेदार हूँ मैं – औरों की तरह मेरी भी जीने की शर्तें हैं।"[5] सौ साल भेड – बकरियों की जिंदगी जीने की अपेक्षा एक दिन शेर की जिंदगी जिए यह अहसास अण्णा भाऊ ने बाबा साहब से ग्रहण किया था। मार्क्स का 'मूलाधार' अर्थ है पर भारतीय समाज व्यवस्था का मूलाधार (Base) धर्म है। परिणामत: बाबा साहब का आन्दोलन भारतीय भूमि की उपज है।

अण्णा भाऊ जानतें थें कि मार्क्स का मेहनतकश मजदूर शोषित है, पर वह बहिस्कृति का जहर नहीं पिता जो अछूतो को आये दिन निगलना पडता है। बाबासाहब के 'मूकनायक' और 'बहिष्कृत भारत' प्रबोधन पत्रिकाओं ने सादियों की सामाजिक दासता के खिलाफ एल्गार की जंग छेडी थीं। सर्वहारा के नारकीय और पशुवत जीवन का श्रेय 'जातीयता' को है। बाबा साहब शिक्षा,

संगठन और संघर्ष के द्वारा हक-अधिकारों की भीख की अपेक्षा संघर्ष एवं लडाई के माध्यम से प्राप्त करना चाहते है। जिससे गुलामी की दासता के विरोध में आत्मसन्मान, स्वावलंबन और स्वउद्धार को सकार किया जा सकें। संविधान के मुताबिक कानूनी तौर पर अस्पृश्यता एवं जातिभेद पर प्रतिबंध लगाया गया था पर सामाजिक जीवन में ऐसा हो पाया?

15 अगस्त 1947 को भारत स्वतंत्र हुआ और 16 अगस्त 1947 को अण्णा भाऊ ने शिवाजी पार्क मुंबई में साठ हजार शोषितों का मार्चा निकालकर हिंदी में घोषणा दी-

"यह आझादी झुठी है,

देश की जनता भूखी है।"

इससे जाहिर होता है कि अण्णा भाऊ केवल महाराष्ट्र और मराठी तक सीमित न रहकर वे अखंड भारत, समूये इन्सानों के सामाजिक, आर्थिक और सांस्कृतिक परिष्कार की भूमिका को जाहिर करने है। विद्रोह का दंश और नवनिर्माण की आशा सर्वोपरि है। संसाधनों के समान वितरण के अभाव में आझादी बेमानी है। केवल टोपियां बदली है कुर्सिया वहीं की वही है। अंग्रेजों के जगह पर भारतीय काले अंग्रेज उन से भी गये- बिते है इसका अंदाजा उन के जातिय पूर्व चरित्र से अण्णा भाऊ को था। अण्णा भाऊ बाबा साहेब के प्रत्येक सामाजिक आन्दोलन का समर्थन साहित्य के माध्यम से करतें थें। साक्षात्कार में जब उन्हें पूछा गया कि अपने इतना विपुल साहित्य लिखा पर बाबा साहब पर क्यों न लिखा वे जवाब देते है, उस प्रज्ञा सूर्य पर मेरी लिखने की औकात नहीं इससे अण्णा भाऊ की विनम्र अवधारणा और प्रतिबद्धता लक्षित होती है। पर अण्णा भाऊ के लेखन का मुख्य कलेवर बाबा साहब के ही चक्कर लगाता है। संविधान की प्रास्ताविका उनके लेखन का केंद्र है। बाबा साहब का संपूर्ण जीवन संघर्ष अण्णाभाऊ के चरित्रों का जीवंत दस्तावेज है। बाबासाहब अण्णा भाऊ के संघर्षशील

पात्रों के रुप में फिर से पुर्नजीवीत होते है। बाबासाहब ही अण्णा भाऊ साठे के कलाकारों के वैचारिक प्रेरणास्त्रोत है। 14 अक्टूबर 1956 की धम्मक्रांति के पश्चात तो वे बाबा साहब के प्रबल समर्थक और अनुगामी बनें।

बाबा साहब ही सर्वहारा क्रांति के सूत्रधार है। मनु की जकडबन्दी का पर्दाफाश करते हुए समाज में जागरुकता लाना उनका लक्ष्य है। जिसे बडी शिद्दत के साथ अण्णा भाऊ के साहित्य में देखा और परखा जा सकता है। बाबासाहब की लडाई में अण्णा भाऊ के साहित्य ने सार्थक भुमिका निभायी थीं। अण्णा भाऊ के रचाव में एक संवेदनशील और जीवन के गहन अनुभवों में परिपक्क एक विवेकवान रचनाकार की सधी हुई लेखनी का कौशल है। श्रम के अंधाधुंध शोषण की सच्ची तस्वीर वे पेश करते है जो रोमांचक और अद्भूत है। वे एक वैज्ञानिक के भाँति अपने समय और समाज का कलेवर गढते है। अण्णा भाऊ की रचनाएँ मर्म को छूते हुए कालजयी बनी है। इंसानियत को जिन्दा रखने हेतु वे जब धर्म का इस्तेमाल शोषण- दमन के लिए होते देख और भोग रहे थें। तब इस दीवार को पाटना उनका मकसद बना।

नवम्बर 1947 को संविधान सभा ने नीति वयस्क मूलभूत मताधिकार सबकों देना और उसकी रक्षा पर जोर दिया तब इसकी भर्त्सना करते हुए गोवलकर ने कहा था, "ये कुत्ते बिल्लियों को अधिकार देने से ज्यादा कुछ नहीं है।"[7] इसका मतलब है प्रारब्धों के लिए अछूतों की क्या बिसात है? ऐसी गंदी सोच के विरोध में बाबासाहब का सारा संघर्ष है। जिसे पाथेय मानकर अण्णा भाऊ अपनी रचनाधर्मिता को नया आयाम देते है।

ISBN : 978-81-939613-2-2

संदर्भ

1.जोखे विजयकुमार (संपा) अण्णा भाऊ साठे चरित्र आणि कार्य, नाग – नालंदा प्रकाशन, इस्लामपूर, 2015
2.कांबळे अमर, (संपा) समग्र अण्णा भाऊ साठे, निर्मिती संवाद कोल्हापूर-प्र- 52
3.पुन्नी सिंह, (संपा) भारतीय दलित साहित्य : परिप्रेक्ष्य, वाणी प्रकाशन, नयी दिल्ली प्र- 37
4. अण्णा भाऊ साठे समग्र वाःड्मय
5.सहाय संजय, (संपा) हंस, अक्षर प्रकाशन दिल्ली, जुलाई 2018 प्र – 7
6.गुप्ता रमणिक, (संपा) दलित कहानी संचयन, साहित्य अकादेमी नयी दिल्ली, प्र- 17
7.मालवीय डी.एच., द डेंजर ऑफ राइट रिएक्शन, दिल्ली, 1965, प्र- 14